

Національна академія наук України
Інститут історії України

**Валерій Смолій,
Валерій Степанков**

**ІДЕЯ ПРОТЕКТОРСТВА
В ГЕОПОЛІТИЧНІЙ ДОКТРИНІ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
ТА ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПРОЄКТ 1654 РОКУ:
ТЕМАТИЧНІ НАРИСИ**

Київ – 2023

УДК 328.188:001.6(470+571)Б.Хмельницький

Смолій В., Степанков В. Ідея протекторства в геополітичній доктрині Богдана Хмельницького та переяславський проєкт 1654 року: Тематичні нариси. – К.: Інститут історії України НАН України, 2023. – 144 с.

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту історії України 23 листопада 2023 р.,
протокол № 8.*

В пропонованих нарисах увагу сконцентровано на ідеї впровадження в політичну практику ранньомодерної України інституту протекторства як механізму протистояння геополітичним викликам доби. Показано наслідки спроб реалізації цієї ідеї в ході переяславських перемовин 1654 р.

Розраховано на науковців, викладачів та студентів вишів, широку читацьку аудиторію.

ISBN 978-617-14-0187-7

© Інститут історії України
НАН України, 2023

© В. Смолій, 2023

© В. Степанков, 2023

ЗМІСТ

Переднє слово	4
Інститут протекторства та його імплементація в політичний простір ранньомодерної України	7
Переяславський акт 18 січня та його сучасна візія	43
Переяславсько-московські переговори та укладення договору протекторства	75
Концепт Переяслава в історіографічних контроверсах сучасності	107
Показчик імен	141

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Загострений в частині психологічно-емоційної напруги умовами широкомасштабної війни Росії проти України, пришвидшений і водночас пригальмований трагічною наповненістю посталих викликів плин часу, втім, неминуче наближує нас до чергової історичної річниці, через призму якої вкотре нагадуючи, що початки колізій сьогодення слід відшукувати у глибинах історії, зокрема, у турбулентностях ранньомодерної доби.

Йдеться про подію, що – з якого боку до неї не підходить – однозначно виходить за межі історичної буденності, спрогнозувавши експериментом взаємодії побудованих на діаметральних цивілізаційних принципах двох політичних систем не лише на багато століть наперед визначальну вісь українсько-російських відносин, а й фактично задавши інший – деструктивний – формат так оптимістично розпочатому процесу ранньомодерного національного державотворення. І, вочевидь, не просто буде віднайти в тисячоліттях минулого України якийсь інший сюжет, настільки нещадно експлуатований фаховим загалом, ідеологами і політиками різного штибу в польському, російському, українському академічних і культурно-політичних просторах, в закордонних центрах осілості російської та української наукової і політичної еміграції. Особливо цинічного характеру викривлення сутнісного змісту цієї події, як і загалом минулого українського народу, набуло в побудованій на ідеології рашизму політичній доктрині Російської Федерації, якою заперечується сам факт окремішньої суб'єктності українців в етнічному просторі Центрально-Східної Європи. Маються на увазі переяславсько-московський переговірний цикл і посталі за його результатами договірні документи, 370-та річниця від моменту укладення яких припадає на початок 2024 року.

Втім, підготовку цього невеликого дослідницького формату його автори аж ніяк не прив'язували до ювілейної дати. Їх увагу в контексті загального зацікавлення історією державотворення

доби Української національної революції, його міжнародними аспектами привернув посталий в реаліях пізнього середньовіччя і широко використовуваний в практиках ранньомодерної доби інститут протекторства, у функціональну основу якого закладався пристосований до сфери міждержавних відносин принцип покровительства – переважно в зрізі забезпечення воєнно-політичної підтримки – країнам, які не мали достатніх ресурсів, щоб самостійно протистояти зовнішнім викликам, з боку сильнішої держави-партнера (як правило, з монархічними основами організації влади). Зокрема, у В. Райзмана знаходимо характеристику протекторату як країни з фактично необмеженим обсягом суверенітету, яка перебуває під захистом іншої суверенної держави-протектора¹.

Власне, дуальністю **протекторат – протектор** в полі міжнародного права вже на зламі середньовіччя і раннього нового часу закладався особливий механізм врегулювання на договірній основі відносин двох держав – рівноправних суб'єктів міждержавної взаємодії. Тим самим у цивільно-правову сферу поступово відсувалися відносини опіки, патронату, протекції. І якщо концепт протекторства вже на початках свого формування наповнюється змістом правового регулятора відносин між двома підписантами міжнародного договору про гарантування стороною-протектором безпекових умов стороні-протекторату, без посягання на його суверенний статус і територіальну цілісність, то концепт підданства акумулював у собі середньовічне сприйняття володаря, наділеного виключним і безумовним правом «панування над підданими за територіальним і особистим началом»². В своєму дисертаційному дослідженні В. Лизогуб трактує підданство як «зв'язок

¹ Reisman W. Reflections on State Responsibility for Violations of Explicit Protectorate, Mandate, and Trusteeship Obligations // Michigan Journal of International Law. 1989. Vol. 10. № 1. P. 231–240.

² Трошкіна К.Є. Співвідношення категорій «підданство» та «громадянство»: історико-правовий аспект // Вчені записки ТНУ ім. І.В. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2019. Т. 30 (69). № 4. С. 18.

із державною владою безпосередньо в особі глави держави, який одноосібно користується верховною владою, виступає від імені всієї держави і стоїть над державою»³.

Відомо, що Богдану Хмельницькому як фундатору ранньомодерної Української держави довелося, серед іншого, а можливо, і не в останню чергу, вирішувати і цілий комплекс питань, пов'язаних із зовнішньополітичним забезпеченням її життєдіяльності. В цілому гетьманській дипломатії вдавалося в процесі протиборства різних політичних сил знаходити оптимальні рішення, укладати союзи з одними або добиватися нейтралітету інших впливових гравців на міжнародній арені. Наслідком виваженої геополітичної доктрини гетьмана стало визнання України як суб'єкта міжнародних правових відносин. Разом з тим, глибокий аналіз ситуації, яка складалася, привів його до невтішного висновку, що жодна з навколишніх держав не була зацікавлена в появі ще одного сильного конкурента.

Тож які методи застосовував Б. Хмельницький у своїй великій геополітичній грі? Чи прислужилася йому – і якщо так, то як саме – концепція протекторства? Віднайти відповідь на ці питання і намагалися автори на сторінках пропонованої праці. Те ж, що ця праця виходить друком у переддень чергової «круглої» дати в історії Переяслава 1654 р., – справа чистої випадковості.

При виборі моделі структурування текстової частини праці перевагу було надано нарисовій формі, що дозволило скласти весь матеріал в чотири самостійні тематичні блоки, які з різних ракурсів і в різних варіаціях пересікання сюжетних ліній і подієвих колізій наближають до читача загальний авторський задум, згенералізований в цивілізаційній парадигмі.

³ Лизогуб В.А. Законодавство про основні політичні і громадські права і свободи підданих Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття: Дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2009. С. 19.

ІНСТИТУТ ПРОТЕКТОРСТВА ТА ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ В ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР РАНЬНОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ

В історію Європи перехідний у модерність період увійшов турбулентними потоками загострених «соціальних і міжнародних конфліктів», каскадом «бунтів, революцій, війн», що втягували у свій вир «найсильніші держави і суттєво порушували їх внутрішній соціальний порядок, а також порядок міжнародних відносин»⁴. Власне, цей великий цивілізаційний злам, з-поміж всього іншого, започаткував грандіозний перерозподіл зовнішньополітичних інтересів і сфер впливу, що призвело до перекроювання усього геополітичного простору континенту. На докорінну трансформацію усталеного на кінець середньовіччя у Центральній та Південно-Східній Європі розкладу міжнародних сил, поряд з Тридцятирічною війною 1618–1648 рр., визначальний вплив справили розподіл українських земель (після припинення існування у середині XIV ст. останнього осередку руської державності – Галицько-Волинського князівства, фіксованого частиною тогочасних джерел як Руське королівство) між сусідніми державами, що належали до різних цивілізаційних моделей; започаткування нових імперських утворень й міжнародних альянсів країн, активну участь у яких почали відігравати невеликі держави-князівства Придунав'я; події Української національної революції 1648-1676 рр., що спричинили синхронні процеси постання Української ранньомодерної держави та започаткування кризи й руйнації державної системи Речі Посполитої.

Новий міжнародний порядок, що постає на підставі Вестфальського договору, однозначно привніс нову якість і в систему правил формальної чи неформальної взаємодії між суб'єктами міжнародного життя, репрезентантами яких, поряд з абсолютистсько-імперськими режимами, починають виступати

⁴Розов А.С. Эпохи турбулентности и их преодоление // Полития. 2019. № 1 (92). С. 81.

національні держави. Зокрема, в державотворенні революційної доби виразно проступає тенденція правлячих кіл унезалеженої від Польщі України привести свої зовнішньополітичні доктрини, міжнародні практики та діяльність дипломатичних структур у відповідність до поширених на той час на континенті взірців. При цьому, зрозуміло, враховувалися посталі на національному ґрунті особливості та традиції, обумовлені місцевою державотворчою специфікою та співвідношенням геополітичних сил.

Водночас при розв'язанні актуальних завдань, що виникали у зовнішньополітичній сфері, та утвердженні суб'єктності України в системі європейських держав національна політична еліта демонструвала готовність до застосування (на жаль, отримані при цьому результати далеко не завжди відповідали очікуваному ефекту через низку факторів, на чому зупинимося нижче) для досягнення поставлених цілей наявного в європейській дипломатії інструментарію, методів і засобів врегулювання спірних питань та конфронтаційних ситуацій. Зокрема, одним із механізмів отримання безпекових гарантій, який почав широко використовуватися українськими гетьманами при вирішенні геополітичних проблем, став формат протекторства. Під останнім, як уже зазначалося у передмові до цієї праці, у міжнародному праві розуміється особлива форма міждержавних відносин, що ґрунтується на договорі, відповідно до якого володарі двох країн беруть на себе певні обов'язки зобов'язання, що передбачали захист (як правило, політичний та воєнний) більш сильним партнером слабшого, за умови збереження за останнім основних суверенних прав. У разі недотримання досягнутих домовленостей з боку протектора друга сторона могла вважати себе вільною від виконання взятого на себе обсягу зобов'язань.

На переломі середньовіччя та нового часу правами протекторату широко послуговувався ряд невеликих країн, правителі яких, з огляду на неможливість забезпечити незалежне існування ввірених їм суверенних територій та загрозу втрати

влади над ними, шукали захисту серед могутніх імперських утворень Європи та Азії. Зокрема, з 1523 р. як іспанський протекторат існувало Монако, а у 1643 р. права протекторства над ним перейшли до Франції. Протягом XVII ст. протектором Барбадосу і Московитового берега вважалася Британія. Як країни-протекторати з раннього нового часу відомі Молдова, Валахія, Трансильванія, Пруссія, при цьому всі вони більшою чи меншою мірою зберігали притаманну їм владно-політичну, соціальну та культурну специфіку. Можливо, чи не найяскравішим прикладом реалізації тих перспектив для свого політичного зміцнення, які відкривалися завдяки відносинам протекторства, може слугувати Кримський ханат. Протягом тривалого часу перебуваючи під опікою Османів, він не лише зберіг завдяки цьому всі атрибути незалежності, а й спромігся серйозно впливати на міжнародний клімат в Південно-Східній Європі. Водночас не виключалася можливість одночасного перебування у відносинах протекторства з кількома іноземними державами, що визначали на даному етапі геополітику регіону. Так, в другій половині XIV ст. під подвійне протекторство короля Корони Польської і великого князя литовського переходить Ризьке архієпископство, що на той час становило один із суб'єктів Лівонської конфедерації. У статусі спільного протекторату Габсбурзької і Османської імперій протягом майже століття (1684-1798 рр.) перебувала Дубровницька республіка. Саме на підставі цієї традиції протягом не одного десятиліття вибудовувався зовнішньополітичний курс України, яка намагалася відстояти свою незалежність у безкінечній протидії геополітичним викликам.

Як відомо, в силу цілком об'єктивних реалій тогочасної доби щойно постала Українська держава відразу ж опинилася в епіцентрі складної геополітичної боротьби, що продовжувалася й після завершення Тридцятирічної війни між тогочасними фаворитами міжнародної політики за домінування у центрально-східноєвропейському регіоні. Вразливість геополітичного становища України диктувалася насамперед тим,

що, по-перше, до міжнародних інтересів жодної з держав Центральної, Східної, Північної та Південно-Східної Європи, а також Османської імперії не входило визнання її незалежності. Вона не сприймалася владними центрами цих держав рівноправним суб'єктом відносин, що вкрай ускладнювало для українських урядів укладення з ними відповідних договорів і завжди створювало потенційну загрозу їх об'єднання на антиукраїнських позиціях. Зокрема, за зауваженням І. Лисяка-Рудницького, це «гостро відчував» гетьман Б. Хмельницький, якого «як Бісмарк, переслідував “кошмар коаліції”»⁵. З цього не важко зробити висновок, що пошук військово-політичного союзника завжди зберігав для українського володаря свою актуальність і не передбачав при цьому простих рішень⁶.

Існував й інший не менш загрозливий для Української держави аспект проблеми. Адже потенційним її протектором, в залежності від можливих масштабів надання військово-політичної підтримки, могли розглядатися перш за все Кримський ханат, Османська імперія та Московське царство – тобто країни, які, як і Річ Посполита, всіляко намагалися запобігти виборенню Україною незалежності, утворюючи навколо щойно посталого політичного організму своєрідний геополітичний «трикутник смерті». Вирватись із нього самотужки було неможливо. Разом з тим, надання допомоги з боку Москви, Стамбула або Бахчисараю неминуче загрожувало втратою частини суверенітету (йшлося лише про обсяги поступок).

Зауважимо, що орієнтація на російський вектор в геополітичній концепції гетьмана Б. Хмельницького визначилася не відразу. Зі свого боку північно-східна сусідка України з початком революції прагнула використати національно-визвольну боротьбу повсталого суспільства як важіль дипломатичного тиску на польський уряд з метою повернення собі Смоленська

⁵ Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Київ, 1994. Т. I. С. 73.

⁶ Становлення Української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. Київ, 1998. С. 35.

і Сіверщини й реалізації інших геополітичних цілей. Виступаючи противником української незалежності й намагаючись послабити позиції Варшави, Москва, до речі, як і Бахчисарай, дотримувалася до 1653 р. тактики одночасного виснаження України й Речі Посполитої.

Українсько-російські дипломатичні контакти на найвищому рівні започаткував відомий лист Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича від 18 червня 1648 р., яким гетьман інформував його про здобуті українцями перемоги під Жовтими Водами і Корсунем⁷. Цей документ неодноразово фігурував у різних історичних дослідженнях, причому, його зміст трактувався неоднозначно. Не вдаючись в детальний аналіз висловлених істориками поглядів, зазначимо, що в умовах панівної у радянській історіографії концепції «возз'єднання України та Росії» в історичних працях почала утверджуватися й тиражуватися теза (вперше озвучена на початку Другої світової війни М. Петровським⁸), про те, що український володар щиросердно хотів «возз'єднати» Український Гетьманат з Московською державою⁹. Власне, як своєрідну форму цих «возз'єдначих» прагнень було потрактовано і висловлену в згаданому листі пропозицію російському цареві вступити у боротьбу за польський трон, вакантний після смерті короля Владислава IV¹⁰. Насправді ж таким політичним кроком український гетьман намагався зруйнувати щільний зв'язок польської владної вертикалі з католицьким єпископатом і тим самим послабити тиск на православну конфесію України.

⁷ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упоряд. І. Крип'якевич та І.Бутич. Київ, 1961. С. 48–49.

⁸ Петровський М.Н. Нариси з історії України. Вип. IV: Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). Київ, 1940. С. 55–58.

⁹ Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ, 2007. С. 3.

¹⁰ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Київ, 1954. С. 419.

Аналіз джерельної інформації про перебіг подій середини 1648 р. слугує переконливим аргументом на користь саме такого висновку. Справді, у вересні 1647 р. російський уряд уклав із Варшавою оборонний союз проти Криму. Із початком козацького виступу на Січі та з появою на українських землях, за домовленістю з Б. Хмельницьким, кримських татар польська влада посилює контакти з прикордонними московськими воєводами, закликаючи їх до виконання союзницьких зобов'язань і надання військової допомоги в боротьбі проти повсталіх козаків та їх кримського союзника¹¹. Відповідна інформація поступає дипломатичними каналами і до політичного центру Московії, що змушує царський уряд наприкінці лютого 1648 р. активізувати заходи, спрямовані на організацію відсічі можливого наступу татарського війська. Вже у квітні було оголошено мобілізацію в прикордонних з Україною повітах, а в другій половині травня хотимський та севський воєводи отримали з Москви розпорядження почати військовий похід¹².

Відомості про наміри російського політичного центру гетьман отримав із перехопленого листа князя Олексія Трубецького до брацлавського воєводи Речі Посполитої Адама Киселя. Бажаючи запобігти воєнним діям московських військ, він у згаданому листі до царя повідомив про розгром поляків та висловив бажання побачити «православного християнського» монарха на польському престолі і взяти участь у спільному поході проти Речі Посполитої (на «панство тоє наступати»)¹³. 21 липня в листі до путивльського воєводи М. Плещеева Б. Хмельницький знову висловлювався щодо того, аби московський монарх «на ляхи ішов воювати..., штобы он ляхом і нам паном і царем был...». При цьому він

¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). Т. 3. Санкт-Петербург, 1862. С. 188.

¹² Горобець В. «Волимо царя східного...»... С. 24

¹³ Документи Богдана Хмельницького... С. 48-49.

сподівався, що у такий спосіб вдасться запобігти розгортанню польського наступу: вони не будуть «за нашу віру з нами болшей бится...»¹⁴.

Важливо пам'ятати, що до кінця 1648 р. на свідомісно-ментальному рівні ще не відбулося повного відмежування щойно сформованої української політичної еліти від річпосполитського соціополітичного простору. Відповідно на цьому етапі Б. Хмельницький та його соратники дотримувалися «політики козацького автономізму» (В. Липинський). І, власне, саме це спричинилося до їхньої першої стратегічної помилки, а саме: згоди на Замостянське перемир'я (21 листопада), що передбачало відведення війська від західних кордонів етнічного українського масиву на терени традиційного козацького регіону. Тим самим фактично перекреслювалися головні здобутки національно-визвольної боротьби першого року революції.

У вересні 1648 р., через відмову Москви прийняти його пропозицію щодо оволодіння польським тронем, Б. Хмельницький вступив у переговори з трансильванським князем Дьєрдем I Ракоці, котрий виношував плани посадити на вільний престол молодшого сина Сигизмунда. 17 листопада в адресованому до Ракоці листі гетьман засвідчив своє бажання бачити князя «опікуном і королем Польщі, нашої батьківщини» й радив «якнайшвидше наступати на Польщу», обіцяючи приєднатися «з усім нашим військом і силою»¹⁵. Джерела фіксують також інформацію (яка, щоправда, потребує додаткового підтвердження), що наприкінці цього ж місяця Б. Хмельницький направив посольство до султана, пропонуючи йому виступити протектором всієї Русі «аж по Віслу»¹⁶. При цьому він не полишав намірів одержати воєнну допомогу і від царя.

Тому, повернувшись з-під Замостя до Києва, Б. Хмельницький на початку січня 1649 р. відправив до Москви посоль-

¹⁴ Там само. С. 57

¹⁵ Там само. С. 85.

¹⁶ Там само. С. 628.

ство С. Мужилівського, якому доручалося супроводжувати єрусалимського патріарха Паїсія. Джерела, на жаль, не дають змоги з'ясувати справжню мету цієї дипломатичної місії. Відомо лише, що наприкінці місяця Паїсій у розмовах з Олексієм Михайловичем натякнув на те, що «и он де, Хмельнитцкой, велел ему бити челом царскому величеству, чтоб государь пожаловал велел ево, Хмельнитцкого, и все Войско Запорожское приняти под свою государскую высокую руку...»¹⁷.

Все ж сказати напевне, що в таких словах владики дійсно переповів пропозицію гетьмана, важко. В історіографії вже висловлювалося припущення, що це могло бути власною ініціативою патріарха¹⁸. Останнє виглядає цілком імовірним. Адже добре відомо, що Паїсій вельми високо оцінював заслуги Хмельницького в справі захисту православної віри, титулував його «князем Русі» і, за деякими даними, провів обряд посвячення («вінчання») на гетьманство, узаконивши тим самим божественний характер гетьманської влади, що у цей час ще продовжувало зберігати свій значний легітиміційний потенціал¹⁹.

Під час аудієнції у царя патріарх також наголошував на проханні володаря булави «своими государевыми ратными людьми помочь им учинити...»²⁰. Зі свого боку С. Мужилівський передав царю «Записку», в якій стисло викладалися причини й перші результати національно-визвольної боротьби українців, а крім того, порушувалося питання про надання воєнної допомоги Війську Запорозькому в протистоянні з По-

¹⁷ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. Москва, 1953. Т. 2. С. 99.

¹⁸ Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648–1651. Львів, 1996. С. 75.

¹⁹ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 118–120; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. С. 226; Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. Т. III. 1994. С. 98.

²⁰ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 99–100.

льщею. Щодо прохання про прийняття його «під царську руку» у ній тоді не йшлося²¹. Отже, відсутність подібної інформациї в джерелах можна пояснити тим, що Б. Хмельницький не доручав своєму посольству торкатися цієї теми.

Той же єрусалимський патріарх клопотався перед Олексієм Михайловичем і про розрив Поляновського миру. Утім, Москва відхилила цю пропозицію й наполягала на примиренні Війська Запорозького з Річчю Посполитою, пропонуючи при цьому посередницькі послуги. Щоправда, в травні Паїсію повідомили, що коли козаки своїми силами «учиняться вільними» від Польщі й захочуть перейти під руку царя, то він звелить їх прийняти. Розчарований наслідками переговорів, С. Мужилівський констатував: «...в Московском государстве правды ни в чом нет...»²². Втім, позитивним результатом його місії стало визнання російським урядом України як суб'єкта міжнародних відносин, що започаткувало практику систематичного обміну посланцями й посольствами.

Якщо ж підсумувати українсько-російський переговорний процес 1648 – весни 1649 рр., то важко не погодитися з В. Брехуненком у тому, що він загалом виявився успішним для України. Адже «Москву вдалося переконати у відсутності в Козацької держави ворожих намірів стосовно неї, а також у тому, що вимушена військова спілка з татарами спрямована проти Варшави... А відтак Москва перейшла від політики позитивного нейтралітету для Речі Посполитої до позитивного нейтралітету для Гетьманщини»²³.

²¹ Там же. Т. 2. С. 127–131.

²² Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 91–103, 130, 146, 162; Гой П. Дипломатичні стосунки... С. 71–80; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 3. Київ, 1995. С. 136–138; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. С. 266–267; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. Київ, 1959. С. 139–140.

²³ Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005. С. 253–254.

Період грудня 1648 – травня 1649 рр. став переломним в історії розвитку української державної ідеї. Вже на кінець першого року революційного виступу серед старшини шириться сприйняття контрольованої Військом Запорозьким території як окремого, з власним управлінським апаратом, державного утворення²⁴. Згадуваний С. Мужилівський переконував московських сановників, що звільнена територія «стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська», й у «цих місцях живуть собою вільно»²⁵. А вже на переговорах з польськими комісарами, що відбувалися 20–25 лютого 1649 р. у Переяславі, Хмельницький уперше наголосив на меті боротьби – визволити «з лядської неволі народ весь руський» й утворити державу (князівство) «по Львов, Холм і Галич»²⁶. Як він підкреслював у розмові з московським послом Г. Унковским 29 квітня, «а нас господь от них (Польщі і Литви. – *Авт.*) избавил – короля мы не обирали и не коруновали и креста ему не целовали. А они к нам о том не писали и не присылали, и мы волею божию тем от них стали свободны»²⁷.

Вирушаючи у похід проти польської армії в травні 1649 р., гетьман виношував плани розгромити ворога й домогтися утворення «удільного Руського князівства» від «Перемишля й далі до кордонів руських»²⁸. До певної міри їхню реалізацію він пов'язував й з підтримкою з царського боку, враховуючи належність обох країн до візантійської християнської традиції²⁹. Тому

²⁴ Заборовский Л.В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. Ч.1: Источники времени гетманства Б.М.Хмельницкого. Москва, 1998. С. 28–29.

²⁵ Цит. за : Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. С. 226.

²⁶ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 118.

²⁷ Там же. С. 152

²⁸ Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛНБ. ВР), ф. 5, спр.189/II, арк.264; Michałowski J. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. S. 397.

²⁹ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 152.

в травні Б. Хмельницький відправляє до Москви посольство на чолі з чигиринським полковником Ф. Вешняком, доручаючи йому клопотатися про взяття «и нас под милость и оборону свою и **всю Русь**... (тут і далі виділення наше. – *Авт.*)»³⁰. Так, уперше зустрічаємо зафіксовану в офіційному документі ідею гетьмана щодо поширення відносин протекторства не лише на Військо Запорозьке, а на весь успадкований від Києворуської держави Україною територіальний масив.

Постає питання: а на яких умовах українська сторона погоджувалася на цей політичний крок? На жаль, брак у джерелах інформації щодо цього не дає змоги отримати на нього задовільну відповідь. Можемо лише, відштовхуючись від сформульованих Б. Хмельницьким під час перемовин з Г. Унковським ідей (зокрема, йшлося про існування незалежної Української держави як спадкоємниці княжої Русі, до складу якої входила і частина підлеглих тоді Києву земель Московії; рівноправність з Короною і Литвою у разі сходження царя на польський трон тощо)³¹, висловити здогад, що українська еліта домагалася саме протекторату (опіки), а не підданства.

Проте влітку 1649 р. у воєнних діях за звільнення України з-під влади Речі Посполитої український уряд зміг скористатися лише з допомоги Кримського ханату. А наскільки цей союзник виявився ненадійним та які потенційні загрози приховувала у собі його підтримка, засвідчили політичні наслідки Зборівської битви. Як нам вже доводилося зазначати раніше, після укладення Зборівського договору козацька Україна втратила свободу дій щодо Речі Посполитої й змушена була зважати на позицію ханату, який будь-коли міг підтримати її супротивника³².

³⁰ Там же. С.177.

³¹ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 151–156; Брехуненко В. Московська експансія... С. 255–259.

³² Смолій В., Степанков В. Дипломатична служба та зовнішньополітична діяльність // Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби. Київ, 2018. С. 263.

Українсько-російські ж відносини після Зборова помітно погіршилися. Пригнічений воєнно-політичною невдачею, гетьман вбачав головну причину цього в тому, що цар не надав Україні необхідної військової підтримки. Зростання напруги у стосунках з Москвою засвідчене не лише в його відверто висловлюваному невдоволенні її позицією, але й у численних погрозах піти «войною тогчас на твое государево Московское государство», «я де все и города московские и Москву сломаю», зафіксованих у звітах російських вістунів³³. Звісно, важко припускати, що після невдалої літньої кампанії та розпуску в 20-х числах серпня 1649 р. війська у Паволочі гетьман дійсно міг планувати похід на російські терени. Погрози радше були проявом душевного зламу, кризи, зумовленої втратою реального шансу виборення незалежності. Разом з тим, у відносинах з Москвою українська дипломатія розпочала акцентувати увагу на спільності православного віросповідання та обопільному інтересі обох сторін в ослабленні Речі Посполитої.

Розглядаючи російський вектор у пошуках урядом Б. Хмельницького зовнішньої воєнно-політичної підтримки, у жодному разі не слід ігнорувати факт існування для Чигириня «реальної альтернативи» обрати замість царського султанське протекторство³⁴, що потенційно не несло у собі такої політичної небезпеки для України, як покровительство Москви. Як відомо, вже у 1649 р. гетьман двічі відправляв посольства до султана Мегмеда IV з подібними пропозиціями, а влітку наступного року під час перемовин з турецьким послом Осман-агою особисто підтвердив попереднє клопотання щодо переходу Війська Запорозького під опіку володаря Порти³⁵. Надіслане до Стамбула посольство Антона Ждановича провело успішні

³³ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 253.

³⁴ Брехуненко В. Московська експансія... С. 287.

³⁵ Національний архів у Кракові (далі – НАК), ф. 465, спр. 31, арк. 71; спр. 41, арк. 209; Документи Богдана Хмельницького... С. 177–178; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1996. Т. IX. Ч. 1. С. 59–64.

переговори, і наприкінці 1650 – початку 1651 рр. султан видав грамоту про прийняття Української держави «під крила й протекцію нашої неосяжної Порти», причому на вельми сприятливих для неї умовах. Зокрема, Україна звільнялася від сплати традиційної у таких випадках данини.

До Б. Хмельницького відправляється посольство для прийняття від нього і старшини присяги на вірність. Водночас воно мало передати гетьману відповідні атрибути влади на знак визнання його володарем України³⁶. Проте, влаштувавши турецьким дипломатам прийом у першій половині квітня 1651 р., Б. Хмельницький і старшина ухилилися від акту легітимації ухвали султана, що, як засвідчили наступні події, виявилось стратегічною помилкою Чигирина. Адже саме протекторство Мегмеда IV могло б слугувати запорукою дієвості військово-політичного союзу з Кримським ханатом й нейтралізувати зовнішньополітичні антиукраїнські акції з його боку. Політична зверхність Стамбула гарантувала військовий захист й надавала реальний шанс завершити перемогою війну з Річчю Посполитою та об'єднати у державних кордонах усі етнічні українські землі, що перебували у складі останньої. Також відкривалася реальна перспектива успішно протистояти імперській експансії (силовій, культурно-ідеологічній, церковно-релігійній) Московії, загроза якої явно недооцінювалася українською політичною елітою³⁷.

³⁶ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. Москва, 1953. Т. 3. С. 51–52; Документи Богдана Хмельницького... С. 204–205; Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. Киев, 1965. С. 375; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 131–137.

³⁷ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Київ, 2020. С. 355; Їх же. Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.). Київ, 2014. С. 145–146; Степанков В. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ, 2003. С. 95–96.

Намагаючись «прив'язати» політику уряду Б. Хмельницького в напрямі пошуку міжнародного гаранта виключно до кандидатури царя, тобто зобразити російський варіант як безальтернативний та єдино прийнятний для українських інтересів, російські історики замовчують як факт активних клопотань гетьмана перед султаном щодо його протегування Війську Запорозькому, так і відповідну ухвалу володаря Османської імперії³⁸. Як наслідок, формується викривлене уявлення, нібито у тогочасній Московії й не існувало особливих підстав перейматися турецьким аспектом зовнішньополітичної діяльності Чигириня. Проте насправді там добре усвідомлювали реальну небезпеку своїм інтересам через «загрозу докорінного перекроєння геополітичної карти Східної Європи»³⁹. Не випадково Москва вносить зміни у своє ставлення до Війська Запорозького.

Помітивши ослаблення військової потуги Речі Посполитої, московська влада демонструє більшу наполегливість у відносинах із Варшавою й починає відвертіше виявляти прихильність до України. При цьому її дипломатія діяла напрочуд обережно. Виваженість виявляв і царський двір, який вирішив винести українське питання на скликаний у березні 1651 р. Земський собор. З усіх присутніх на соборі делегатів від різних суспільних верств лише представники духовенства недвозначно дали зрозуміти, що у разі недотримання польською стороною умов «вічного миру», Олексій Михайлович матиме підстави «принять» Б. Хмельницького «под свою государеву високою руку»⁴⁰.

³⁸ Заборовский Л. Порты, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648–1654 гг. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVI в. Москва, 1998. Ч. 1. С. 165–171; Флоря Б. Богдан Хмельницкий і турецька «протекція» // Київська старовина, 2001. № 3. С. 92–97.

³⁹ Брехуненко В. Московська експансія... С. 288.

⁴⁰ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 11–12.

На жаль, в джерелах не маємо достатньої інформації, яка б давала змогу судити про характер прийнятного для обох сторін майбутнього союзу. З листа корінфського митрополита Іосафа (на той час він перебував при гетьмані) від 26 травня 1651 р. до царської особи довідуємося, що Б. Хмельницький у розмовах з ним говорив про те, що за умови надання Олексієм Михайловичем допомоги Війську Запорозькому «мы будем ево имети своим царем... И как ему служат донские казаки, и мы також станем служити ему для единой веры христианской...»⁴¹. Апелювання до статусу Донського козацького Війська, яке перебувало «в орбіті московських впливів», не випадкове. Адже, визнавши наприкінці XVI ст. владу царя, воно фактично до 1671 р., коли вперше присягнуло йому на вірність, майже в повному обсязі зберігало суверенність в питаннях свого внутрішнього облаштування⁴². Попри те, що донські «козаки вважали себе» такими, що перебували на царській службі за відповідну платню, і сприймали царя своїм «покровителем», вони безпомилково розрізняли поняття «бути на службі» і «бути підданими»⁴³.

Проте Москва явно не схилилася до того, щоб визнати подібну форму суверенітету за українським козацтвом. І це красномовно доводять джерела. Так, у березні 1652 р. Хмельницький через свого посланця Івана Іскру звернувся до російського політичного центру щодо отримання гарантій, що у разі посилення «утеснення большого» з боку поляків він може розраховувати на невідкладне прийняття Москвою рішення взяти Військо Запорозьке під захист «с порубежными их городами». У відповідь уряд Олексія Михайловича давав згоду лише на протегування останньому як певній соціальній корпорації, не

⁴¹ Там же. С. 62.

⁴² Плеханов А. Донское казачье войско. URL: https://bigenc.ru/military_science/text/1965886

⁴³ Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. Київ; Запоріжжя, 1998. С. 77–80.

визнаючи за Військом закріпленої державними кордонами території і пропонуючи козакам переселятися на безлюдні землі «по Дону и по Медведице и прочим угожим и пространным местам»⁴⁴.

В історіографії зустрічається думка, «що московське керівництво вже після Земського собору 1651 р. розпочало активну підготовку до прийняття Війська Запорозького під зверхність царя», що одночасно означало б готовність Москви до воєнних дій проти Речі Посполитої. Однак насправді усвідомлення неминучості війни з Польщею сформувалося у російських політиків пізніше⁴⁵. Фактично впродовж найближчих двох років російські владні структури ще продовжували виношувати плани політичного залагодження українсько-польського конфлікту. Про це йшлося, зокрема, на переговорах у Москві українського посольства на чолі з С. Богдановичем-Зарудним, які відбулися наприкінці 1652 – початку 1653 рр. Ця проблема обговорювалася й під час чигиринських перемовин Б. Хмельницького з царськими посланцями Я. Ліхарьовим, А. Матвєєвим і І. Фоміним, яких відправили в Україну по завершенні згаданої дипломатичної місії⁴⁶. І лише на зламі зими – весни 1653 р. в джерелах фіксується рішення Олексія Михайловича розпочати війну і встановити свою владу над Україною⁴⁷. При цьому основним мотивом для нього, як вважають науковці, виступав намір «утвердження» власної

⁴⁴ Воссоединение Украины с Россией.... Т. 3. С. 209–210.

⁴⁵ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. Київ, 2001. С. 60–61; Заборовский Л.В. Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. Київ, 2000. С. 238–245.

⁴⁶ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 239–240, 244–247, 308–314, 334–335, 352–363.

⁴⁷ Козляков В. «За царскую честь война вестъ»: время и причины принятия решения о начале войны с Речью Посполитой в середине XVII в. // Российская история. 2017. № 1. С. 41.

гегемонії «в православному світі від Москви до Ієрусалиму», для чого, власне, і робився розрахунок на «союз із Запорозьким Військом»⁴⁸.

Офіційна інструкція послу до Польщі князю Б. Репніну-Оболенському (йдеться про посольський наказ, остаточну концепцію якого ухвалили на початку травня 1653 р., вже після переговорів у Москві з послами Війська Запорозького К. Бурляєм і С. Мужилівським) ставила перед ним завдання домогтися вирішення українського питання на підставі Зборівської угоди 1649 р. Якщо б польська сторона почала заперечувати проти «такого варіанту розв'язання конфлікту, великий посол отримував повноваження на продовження консультацій з цього приводу між представниками Речі Посполитої та Гетьманату або ж на трьохсторонньому з'їзді»⁴⁹. Однак, як засвідчив черговий раунд переговорів, що відбулися у Львові на початку серпня 1653 р., польська еліта на жодні компроміси йти не бажала. Польське командування не лише відхилило пропозиції Війська Запорозького про замирення, але й висунуло «власні ультимативні вимоги: Б. Хмельницький має зректися гетьманської булави; козацька старшина – капітулює; козацький реєстр скорочується до шести тисяч осіб». Водночас козаки-реєстровці зобов'язувалися поселятися лише на традиційних козацьких територіях у визначених до 1648 р. межах, а «виписчики» мали повертатися в підданство до своїх панів «землю орати»⁵⁰.

⁴⁸ Там же. С. 48.

⁴⁹ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 267–275, 333–349; Горобець В. Переяславський проект 1654 р. Закономірності та випадковості його появи // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. Київ, 2004. Т. 1: Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії. С. 25.

⁵⁰ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 341–342; Горобець В. Переяславський проект 1654 р. ... С. 26; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) Київ, 1999. С. 175.

Скрутне політичне становище Української держави, яке погіршувалося нестачею власних ресурсів для нейтралізації військового потенціалу Речі Посполитої, змушувало Б. Хмельницького активізувати дипломатичну діяльність, зосередивши увагу передовсім на актуальних, як на той час, стамбульському і московському напрямках. Звертає увагу на себе той факт, що у листі від 7 грудня 1651 р. до султана гетьман знову ж таки фіксує клопотання про прийняття під протекцію не лише фундованої його волею держави, а всіх етнічних українських земель, які для нього були її невід'ємною складовою. «Я давно прагнув, – підкреслював гетьман, – з вірністю свого підданства потрапити до милостивої ласки і під захист вашої цісарської милості, мого милостивого пана, бо бачу, що це є **самою божою волею, щоб руський народ був вільний від польської неволі**. А тому, що вся Греція визнає владу вашої цісарської милості, мого милостивого пана, **то і вся Русь, яка є однієї віри з греками і бере від них свій початок, хоче і могла б бути під владою вашої цісарської милості, мого милостивого пана**»⁵¹.

Десь наприкінці січня – на початку лютого 1653 р. гетьман направляє до Стамбула нове посольство з проханням до Мегмеда IV виступити протектором над Військом Запорозьким. Березневі переговори завершуються успішно й султан удруге ухвалює рішення щодо прийняття України під Османське протегування. До Чигирина направляється посольство Магмет-аги, котрий повіз корону, булаву, бунчук, кафтан, знамено й обіцянку у разі потреби надіслати на допомогу 100-тисячне військо. Зібрана на кінець травня старшинська рада (з полковників і генеральних старшин) висловилася (за винятком київського полковника А. Ждановича) за принесення присяги султану. Проте, як прийнято вважати, через спротив генерального писаря І. Виговського, котрий заявив про намір служити царю й збурих військо не присягати Мегмеду IV, рада під приводом

⁵¹ Документи Богдана Хмельницького... С. 234.

перебування у стані війни відмовилася від цього легітимаційного акту⁵². Це припущення засновується на власному свідченні І. Виговського, зробленому під час розмови з російськими послами А. Матвеевим і І. Фомініним. Однак, зважаючи на те, що генеральний писар був загалом схильний до позірної демонстрації своєї готовності «служить великому государю християнському»⁵³, перебільшувати його особисту заслугу у зриві присяги навряд чи доцільно.

Не виключаючи можливості впливу антитурецьких настроїв, що панували у війську, на перебіг ради та її ухвалу, все ж схильні вважати, що основну роль у цьому провалі зіграла недооцінка українським політикумом змін на геополітичному полі та неготовність Б. Хмельницького і його найближчого оточення відмовитися від багатовекторності попереднього зовнішньополітичного курсу. Берестецька трагедія не стала для них повчальним уроком й відповідних висновків не було зроблено. Тому, як і раніше, український політикум намагався зберегти державну незалежність України, граючи на суперечностях між Річчю Посполитою, Московським царством й імперією Османів, розцінюючи власні обіцянки щодо прийняття протекторства царя чи султана виключно як дипломатичний маневр, яким переслідувалася мета спонукати якусь із цих держав надати українцям воєнну допомогу. Це сповна виправдовувало себе до укладення польсько-кримського Зборівського договору 1649 р., що перетворював Крим на потужного геополітичного гравця у регіоні. Надалі ситуація почала докорінно змінюватися й вимагала

⁵² Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 290, 303, 307; Брухуненко В. Московська експансія... С. 307; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 498, 534-537; Заборовский Л.В. Порты, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы... С. 210-212; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. С. 480-483; Флоря Б. Б. Хмельницький і турецька «протекція». С. 98-100.

⁵³ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 307.

негайної підтримки когось із сусідів. Вочевидь, що оптимальним став би вибір на користь Порту⁵⁴.

Доводиться констатувати, що політична еліта також не змогла реально оцінити масштаби загроз, які лавиноподібно виникали у різних сферах життєзабезпечення державного організму, породжуючи смертельну небезпеку його існуванню. Зокрема, внаслідок епідемій холери і чуми (1650–1652 рр.) та голодувань (1650, 1652–1653 рр.) ставали безлюдними цілі регіони (людські втрати досягали щонайменше 40%). Давалося взнаки і їх сплюндрування воєнними діями та татарськими спустошеннями, через що значний відсоток козаків втрачав спроможність виконувати військову повинність й опинявся поза козацьким станом, набуваючи міщанського статусу. Відповідно майже вдвічі на другу половину 1653 р. зменшилася чисельність війська (зі 130–140 тис. до 60–70 тис. осіб). Вперше виразно почали проявлятися негативні наслідки емоційно-психологічної втоми населення від довготривалої боротьби, якій не бачилося кінця, що породжувало розпач і зневіру у можливості досягнення перемоги, сприяло поширенню проросійських настроїв та їх вкоріненню на рівні побутової свідомості. М. Грушевський слушно звертав увагу на збільшення випадків ухилиння козаків від мобілізації до війська й масового переселення на російські землі⁵⁵.

Ситуацію ускладнювала й авантюрна політика у Придунав'ї. Зокрема, втручання у внутрішню боротьбу за владу у Молдові й спроби поширити вплив на Валахію призвели до утворення цими країнами спільно з Трансильванією та Річчю Посполитою антиукраїнської військово-політичної коаліції. Вельми тривожним сигналом для гетьмана мав стати масовий виступ десь близько 20 червня козаків і нижчої старшини розквартированих під Городком-Бедриківським підрозділів, внаслідок чого було зірвано похід до західноукраїнського ре-

⁵⁴ Степанков В. Переяслав 1654... С. 96, 98.

⁵⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 613.

гіону⁵⁶. Однак ані гетьмана, ані його оточення не насторожили сигнали, що свідчили про початки переформатування зовнішньополітичного розкладу сил. Залишили вони поза увагою і той факт, що відмова від турецької пропозиції означала для Чигириня втрату можливості вільного вибору протектора, фактично залишивши безальтернативною кандидатуру царя (перспектива піддатися кримському ханові взагалі не розглядалася, хоча Іслам-Гірей у жовтні 1653 р. вкотре висунув вимогу, «чтоб де он ныне, гетман, присегал, что быть под ево, хановою, рукою»⁵⁷).

Тож Чигирин і далі продовжував грати на суперечностях між Москвою і Стамбулом. 13 червня І. Виговський навмисне дав знати посланцям путивльських воєвод про отриману султанську грамоту з повідомленням про надання протекторства. 30 червня інформація про ці наміри султана надійшла до Москви, реакція з боку якої не забарилася. Вже 2 липня цар звернувся до гетьмана, засвідчуючи згоду «вас примять под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова в притчю и в поношение»⁵⁸. Відправлене 23 вересня посольство Р. Стрешнева й М. Бредіхіна до Б. Хмельницького отримало інструкцію у випадку початку воєнних дій й відмови Польщі прийняти пропозицію Москви про замирення з Військом Запорозьким повідомити гетьмана про готовність царя взяти його «под свою царского величества высокую руку» і надати воєнну допомогу⁵⁹. Зрештою, скликаний на 11 жовтня 1653 р. Земський собор ухвалив: «И чтоб их не отпустить в подданство турскому салтану или крымскому хану... гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское з городами и з землями примять»⁶⁰. Для завершення

⁵⁶ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 299–301.

⁵⁷ Там же. С. 401.

⁵⁸ Акты ЮЗР. Т. X. Санкт-Петербург, 1878. С. 4.

⁵⁹ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 377–379.

⁶⁰ Там же. С. 414.

правового оформлення цього рішення до України вже 19 жовтня виїхало посольство В. Бутурліна⁶¹. На тому ж соборі приймається і постанова про початок війни з Річчю Посполитою⁶².

Гетьман довідався про ці ухвали приблизно у середині листопада, під час Жванецької воєнної кампанії, що завершилася, попри безнадійний стан польської армії, укладенням 15 грудня польсько-кримської Кам'янецької угоди, яка мала катастрофічні політичні наслідки для Української держави. Як справедливо зазначав М. Грушевський, хан, аби запобігти розгрому Польщі, вирішив «знову протягнути руку помочи королеві, як під Зборовим, – щоб не довести до повного розгрому польської сторони. Не дати розв'язатися українсько-польській боротьбі, не допустити козацькому війську опанувати ситуацію і стати цілком о власних силах – не потребуючи більше запобігати ханської ласки...»⁶³. Не виключено, що він зробив цей крок з метою помсти за відмову Б. Хмельницького прийняти його протекцію.

Угода лише в окремих положеннях поновлювала зміст Зборівського договору. Йшлося виключно про підтвердження статей, які торкалися визнання прав і свобод козацтва; решта – про їх чисельність, автономію України, визначення її кордонів тощо – були проігноровані. Найголовніше ж – угодою передбачалося введення польських підрозділів на українські терени, повернення шляхти до їхніх колишніх маєтків, а відтак і поновлення дореволюційних форм залежності посполитих. З великим поспіхом (19 грудня) сенатори створили спеціальну комісію, що мала наглядати за розташуванням в українських поселеннях жовнірів на зимовий постій, сприяти шляхті у поновленні їхніх статків, стежити за тим, аби козаки того, що «їм не належить, собі не привласнювали», а посполиті виконували

⁶¹ Там же. С. 424.

⁶² Там же.

⁶³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 701.

повинності на користь колишніх власників⁶⁴. Чи знав гетьманський уряд про зміст Кам'янецьких домовленостей? Вважаємо, що так. Крім інформації, що надходила з різних джерел, про це, вочевидь, йшлося і в приватній розмові І. Виговського з кримським візиром⁶⁵. За тих умов, що склалися на середину грудня 1653 р., прийняття царського протегування залишилося єдиним варіантом виходу з катастрофічного політичного становища.

Обмеженість джерельної бази ускладнює відповідь на питання, з яких концептуальних парадигм проектували зміст майбутніх відносин протекторства обидві сторони договірною процесу. Адже дослідники досі не знайшли царської грамоти керівникові московського посольства В. Бутурліну, яку він отримав у с. Семенівське 20 жовтня 1653 р., як і грамоти до Богдана Хмельницького, що її мав передати гетьману очільник посольства під час зустрічі, а також «с той государевы грамоты список да наказ» посольству, «по чему им, будучи у гетмана, государево дело делать». Очевидно, втрачено й інші інструктивні документи Посольського приказу, які могли б пролити світло на цей аспект проблеми⁶⁶. Опосередковані ж джерельні свідчення, насамперед, «Статейний список» В. Бутурліна, дають підстави припустити, що московська еліта, прийнявши на соборі ухвалу про перехід Війська Запорозького під царську зверхність, не мала чіткого уявлення про

⁶⁴ Степанков В. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. Київ, 1995. С. 6–13; Степанков В., Степанков В. [В]. Жванецька кампанія 1653 року та її наслідки для козацької України: джерела до вивчення теми (на допомогу викладачам, учителям, студентам і краєзнавцям) // Проблеми дидактики історії. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 44–46, 65–67.

⁶⁵ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 392–393.

⁶⁶ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 425; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 729.

політично-правові засади такого кроку. Як слушно зауважив С. Плохій, під час засідань Земського собору його організаторів і учасників більше непокоїло питання, як обґрунтувати розрив мирної угоди з Річчю Посполитою, ніж пошук юридичних аргументів на користь поширення влади царя на «міста і землі Війська Запорозького», що робилося нібито задля захисту «православные христианские веры и святых божиих церквей...»⁶⁷.

Такий стан справ був зумовлений не лише тогочасною політичною практикою Московії, яка, приєднуючи нові території, зазвичай не надавала якогось значення визначенню і закріпленню їх особливого статусу⁶⁸. Абсолютно обґрунтованим, як на нашу думку, є зроблений В. Брехуненком висновок, що «змушена зовнішніми обставинами передчасно для себе приймати рішення, Московія працювала буквально з коліс і на ходу коригувала аргументацію відповідно до з'ясування уявлень козацтва та й українського духівництва про підстави підданства цареві»⁶⁹. До того ж, Москва дуже поспішала з формальним проголошенням досягнутого рішення. Динаміка листування керівника посольства В. Бутурліна із зовнішньополітичним відомством протягом жовтня–грудня 1653 р. переконує в тому,

⁶⁷ Плохій С. Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Київ, 1995. Т. 4. С. 78.; *Воссоединение Украины с Россией...* Т. 3. С. 413–414.

⁶⁸ Відомий швейцарський дослідник А. Каппелер спробував з'ясувати, чим взяття під протекцію України відрізнялося від аналогічних практик російського монарха раніших та пізніших часів, зокрема, щодо кочових державних утворень степової зони Південного Сходу Європи та Середньої Азії. Він показав, що в інших випадках цар, як правило, брав на службу своїх контрагентів як військових союзників з метою охорони кордонів держави, гарантуючи натомість збереження їхньої автономії (Див.: Каппелер А. *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад* / Пер. з нім. Х. Назаркевич. Львів, 2005. С. 16–23, 45–57, 83–85).

⁶⁹ Брехуненко В. *Московська експансія...* С. 313.

що російська дипломатія на цьому відрізку часу лише визначалася із загальною схемою переговорного процесу з гетьманським урядом. Тож не випадково, уже перебуваючи на шляху до Переяслава, на початку листопада він скаржився до Посольського приказу: «А по чему им привести к вере гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, то по число записи (6 листопада. – *Авт.*) к ним не прислано»⁷⁰. І лише навздогін посольству вислали «записи, по чему гетмана и Войско Запорожское к вере привести и в города послати, и знамя, и булова, и фerezея, и шапка...»⁷¹.

Як не дивно виглядає на перший погляд, але уряд Б. Хмельницького, порушуючи з 1649 р. клопотання перед царем про встановлення з Військом Запорозьким відносин протекторства, також не переймався розробкою проекту договору, який унормовував би ці відносини. У жодному з листів гетьмана чи інструкцій посольствам до Москви не знаходимо щодо цього хоч якоїсь інформації. Мабуть, не випадково під час переговорів на початку лютого 1651 р. у Посольському приказі українського посольства М. Суличича дяки поцікавилися в його очільника: «И они б, посланцы, объявили, **какими мерами и как тому быть, что ему, гетману, и всему Войску Запорожскому быть под царского величества высокою рукою? И как им жити: там ли, в своих городех, или где инде?** О том с ними от гетмана наказано ли подлинно?» На що отримали відповідь: «...как гетману их, Богдану Хмельницкому, и всему Войску Запорожскому быть под царского величества высокою рукою, о том они не ведают. И от гетмана с ними о том ничего не наказано, а ведает то гетман»⁷².

⁷⁰ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 426; Горобець В. Еліта козацької України... С. 66.

⁷¹ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 442. Щоправда, 27 грудня посольству повідомили, що надіслані їм прапор і текст промови Бутурліна дорогою було пошкоджено, тож цар дав наказ виготовити новий прапор, який був переданий послу вже на українській території 1 січня 1654 р.

⁷² Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 492.

Показово, що, знаючи від М. Суличича про цей запит московських дипломатів, український володар, втім, не поспішав хоч якось відкоригувати звичний стиль відносин з Московією навіть після катастрофи під Берестечком 1651 р. Так, зустрічаючись наприкінці липня з назаретським митрополитом Гавріїлом, який був посередником між Чигирином і Москвою, Б. Хмельницький вельми загально окреслив умови, на яких українська сторона погоджувалася присягнути на вірність царю. За його словами, «а они де, все православные христиане, под ево государскою высокою рукою с великим хотеньем во всей его государскою воле быти хотят, **так же как у великого государя у его царского величества в его Российском государстве всяких чинов люди в подданстве и во всей его государскою воле пребывают. И в том всею Малою Русью, духовного чину и светцкого всяких чинов люди, мещане и казаки, дадим на себя договорное письмо за руками з большими утвержденьем, как великому государю его царскому величеству годно, и на том учиним присягу от велика и до мала**»⁷³.

В наведеному уривку з промови гетьмана своєю двозначністю звертають на себе увагу слова: «как ... всяких чинов люди в подданстве... пребывают». Швидше за все, їх не досить точно передав піддядчий Г. Богданов, який був присутнім на тій зустрічі серед супроводу митрополита Гавріїла. Як на наш погляд, йшлося зовсім про інше, а саме: набуття Україною статусу, подібного до того, яким користувалися протеговані царем державні утворення, що виникли у Степу на руїнах Золотої Орди. Військо Запорозьке мало традиційні контакти з деякими з них (як встановлені самостійно, так і завдяки спільним акціям з донськими козаками), а відповідно у нього сформувалися певні традиції «степової політики», про які знав Б. Хмельницький. Як, напевно, він був добре ознайомленим і з механізмом регулювання відносин між протектором і

⁷³ Там же. Т. 3. С. 122.

протегованими суб'єктами, зокрема, в частині зобов'язання останніх виплачувати данину, а також, що найголовніше, – умови збереження за ними «суверенности чи приєднання до іншої території»⁷⁴. Припускаємо, що саме це і мав на увазі володар булави, коли обговорював можливість прийняття російського протекторства.

Єдине, в чому гетьман та його соратники не мали жодного сумніву, вступаючи у новий формат відносин з Московією, так це обов'язковість укладення відповідного договору з фіксацією механізмів їхнього регулювання. Зокрема, саме на планування такого договірної проєкту натякав піддячому Г. Богданову генеральний писар І. Виговський. «И только де пошлют ко государю его, писаря, – наголошував він, – и он з гетманом и со всем Войском Запорожским **договор учинит** и поедет с полною мочью. И будет царское величество пожалует их, велит принять под свою государеву высокую руку, **и он о тех о всех статях учнет договариватца, на которых статях тому быть, что им быть под ево государевою высокую рукою**»⁷⁵.

Втім, на практиці гетьманський уряд до самого початку переяславських перемовин не тільки не направляв посольств до Москви для узгодження спірних моментів, але навіть не підстрахувався, щоб заздалегідь підготувати варіант договірних статей, навколо яких можна було б у майбутньому дискутувати з московитами. Постає питання: був це прояв необачності, безтурботності чи за цим приховувалися більш поважні причини?

Своє пояснення цьому спробувала запропонувати Т. Таїрова-Яковлева. «...є й інші підстави сумніватися, що Б. Хмельницький і його найближче оточення, – зауважувала вона, – розглядали події у Переяславі як щось таке, чому належить визначити все їхнє подальше життя. Адже жодних готових

⁷⁴ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія... С. 20–22, 45, 53.

⁷⁵ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 120.

“статей” старшина воєводам у Переяславі не представила. Здавалося б, що у неї був час підготуватися: В.В. Бутурлін виїхав із Москви у листопаді 1653 р., тобто майже за два місяці до “Переяславської ради”... Так що, у них просто не вистачило часу підготуватися до переговорів у Переяславі? Чи вони готові були на які завгодно умови заради воєнної допомоги, гадаючи, що згодом зможуть домогтися потрібних змін? У цьому проглядається незнання московських реалій і почасти політична легковажність»⁷⁶.

Однак наскільки таке припущення є обґрунтованим? Зауважимо, що означена вище проблема, на жаль, помітно ускладнюється гострою нестачею джерельної інформації. І, вочевидь, саме з цієї причини, вона фактично обійдена увагою в історіографії. Саме через значний джерельний вакуум все нові і нові покоління науковців стереотипно сприймали й трактували алгоритм зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду та функціонування його дипломатичного відомства, рівень фахового вишколу кадрів і використовуваного ними традиційного досвіду – позитивного і негативного – обстоювання на міжнародній арені державних інтересів та набутого арсеналу дипломатичних методів і засобів для розв’язання складних проблем й вивчення сильних або слабких сторін потенційних супротивників і союзників, вміщуючи Україну у типологічно один ряд з Річчю Посполитою, Московським царством, Османською імперією, Кримським ханатом і низкою інших країн, які сотні років жили своїм державно-політичним життям.

Традиційно ігнорується той визначальний чинник, що у межах українського культурно-територіального ареалу після переривання киеворуської державотворчої традиції упродовж 300 років не існувало власної держави. Останнє обернулося широкомасштабною катастрофою для всього руського (українського) етносу, позначившись на всіх сферах його буття –

⁷⁶ Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1658). Киев, 2017. С. 80.

державно-політичній, соціально-культурній, національно-релігійній, морально-духовній, а також формуванні архетипів і стереотипів ментальності. Утвердження в українських землях польських державно-політичних інституцій у поєднанні з політикою католицької церкви негативно відбилася на суспільстві, яке виявилася помітно деформованим внаслідок спроб пристосуватися до польських суспільно-політичної і культурної моделей. Адже українські князі, пани і шляхта, починаючи з кінця XVI ст., задля збереження і примноження статків, а також з огляду на кар'єрні перспективи, масово полонізувалися й покатоличувалися. Органічно вливаючись до складу польської соціальної й політичної еліти, вони в переважній своїй більшості намагалися – мовою, вірою, культурою, ментально й традиціями – максимально відмежувати себе від «Русі». Демонструючи феномен національного відступництва, значний прошарок традиційної української еліти замкнув себе сферою господарських інтересів і буденності, в якій не залишалося місця самостійницьким прагненням та ідеї відродження руської державності, яка б ґрунтувалася на спадку княжої Русі та Руського королівства.

Не сформувало такої ідеї на початок революції і Військо Запорозьке – військово-політична корпорація, чия старшина, починаючи з 20-х років XVII ст., інтенсивно еволюціонувала у політичну верхівку українського суспільства, перебираючи на себе функцію виразника і захисника національних та релігійних інтересів усього народу. Цей козацький провід активно утверджував на Запорозжжі й у межах ширшого регіону проживання козацтва корпоративні органи влади власної «станової республіки»⁷⁷, чинність яких прагнув поширити на все Київське воєводство й добитися від Варшави визнання автономії підпорядкованої їм території. Тоді ж зароджувалася і практика

⁷⁷ Сас П. Інституційні витоки Української козацької держави: Військо Запорозьке першої половини XVII ст. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. Київ, 2014. С. 12–40.

дипломатичних відносин з урядами ряду країн. А під час повстання 1637–1638 рр. вперше в українській історії ранньомодерної епохи у свідомості радикально налаштованих старшинських кіл з'являються зародки державної ідеї, сутність якої можна визначити як намір утворення на руських землях (сюди не входив їх білоруський сегмент) самостійної держави⁷⁸. Однак, підкреслимо, йшлося лише про початкову стадію становлення державницької ідеології.

Водночас поступово серед запорозького козацтва формується і вкорінюється піраміда корпоративних стереотипів, основу якої склали сакралізація особистої свободи, рівності й підпорядкування виборних репрезентантів влади колективній волі, культ вузькостанових прав, привілеїв і свобод та, за визначенням В. Брехуненка, «комплекс бездержавного підданства»⁷⁹. Ці компоненти колективної свідомості козацької спільноти виявилися настільки міцними й живучими, що навіть у ході революції не вдалося повністю нейтралізувати деструктивний вплив індивідуального й корпоративного егоїзму козацтва на процеси державотворення й змагань за незалежність. Як наслідок, більшістю рядових козаків і частиною старшинського кола розбудова незалежного державного організму не була усвідомлена як визначальна цінність їхньої боротьби.

Існував ще один фактор потужного негативного впливу на політичну свідомість козацтва, його старшини, а також поспільства. Йдеться про сконструйований львівськими братчиками й київським вищим православним духовенством наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. концепт, в основу якого закладалися ідеї «релігійної, етнічної та історичної

⁷⁸ Степанков В., Степанков В.[В.]. Роль Хотинської кампанії 1621 року у трансформації козацької старшини в українську політичну протеліту (1621–1638 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Т. 34. Кам'янець-Подільський, 2021. С. 170–171.

⁷⁹ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. Київ, 2014. С. 61, 180.

єдності Русі», приналежності московських царів до династії Рюриковичів, «етнічно-кровної спорідненості» («єдиноутробия») русинів Речі Посполитої і московитів, а також «трактування українців-малоросів як молодших, а росіян-великоросів як старших братів, що складали одну родину»⁸⁰.

У чомусь цей концепт виявився співзвучним ставленню московської еліти (воно активно почало проявлятися ще на початку XVI ст.) до царя Івана III як спадкоємця влади великих князів Київської Русі, на підставі чого обґрунтовувалося його право на володіння «отчиною» своїх предків⁸¹. «Пригадування києворуського минулого, – за твердженням фахівців, – було для московських книжників-історіографів не тільки полем інтелектуальних змагань. Вони мали належним чином обґрунтувати й виправдати домагання Москви привласнити київські землі»⁸². Значною мірою на цьому простежується вплив візантійського патріаршого центру, який після турецького оволодіння Константинополем чимало сприяв перетворенню столиці Московії «на центр тяжіння всього православного світу... осердя уявного православного блоку»⁸³.

Загальний контекст ситуації, коли вищий український клір, який, опинившись після ліквідації православної ієрархії у 1596 р. у скрутному становищі, намагався знайти в московських монархів духовне і матеріальне оперття («утешение и окормление»⁸⁴), зрозумілий. «До православної риторики

⁸⁰ Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / Пер. з англ. С. Грачової. Київ. 2005. С. 355–369; Флоря Б.Н. Древнерусские традиции и борьба восточнославянских народов за воссоединение // Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. Москва, 1982. С. 172–173, 191, 203, 206.

⁸¹ Там само.

⁸² Ричка В.М. Війна пам'ятей. Змагання за спадщину Київської Русі. Київ, 2021. С. 157.

⁸³ Брехуненко В. Московська експансія... С. 189.

⁸⁴ Детальніше про це див.: Флоря Б.Н. Древнерусские традиции... С. 191.

українських духовних осіб підштовхувала саме гострота православного питання в Речі Посполитій»⁸⁵. І саме це змушувало їх (у той час, коли «вже для Києва існувала ідеологічно опрацьована назва “другий Єрусалим”, яка освячувала Київ як духовний центр найвищого рангу»⁸⁶) у відстоюванні інтересів своєї конфесії вдаватися до непопулярних, а часто згубних для самої української церкви й долі українського народу, спроб пошуку союзників у православному світі, зокрема, й шляхом відречення від власного духовного «первородства» на користь Москви. Протягом майже півстолітнього відрізка часу такі поширювані частиною священнослужителів ідеологічні кліше формували конфесійний світогляд різних прошарків українського суспільства. Водночас самим вищим православним духовенством, неоднорідним у своїх політичних симпатіях, ці кліше сприймалися не більше ніж своєрідним інструментом маневрування між католицькою Варшавою і православною Москвою з метою виторгувати для себе максимум преференцій. З особливою очевидністю це проявиться вже в подіях 1654 р.

У відстоюванні національних інтересів України Б. Хмельницькому та іншим очільникам революції довелося діяти у надзвичайно скрутній ситуації, коли на тлі відсутності власних професійних управлінських кадрів відчувався вакуум державно-політичного досвіду функціонування інституцій, включаючи дипломатичне відомство; було перервано традиційну спадкоємність у формах і методах діяльності політичної еліти; лише вироблялися концептуальні засади державної ідеї, утвердження нової системи національно-державницьких цінностей, визначалися маркери окремішньої національної самоідентифікації українців (на тлі домінування у їхніх поглядах хаотично переплетених між собою сформованих

⁸⁵ Брехуненко В. Московська експансія... С. 189.

⁸⁶ Дашкевич Я. Марево Переяслава над Україною // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів, 2006. С. 122.

на польському ґрунті шляхетських і місцевих корпоративно-козацьких стереотипів). По суті, з нуля зводився весь каркас української державності, причому в умовах надзвичайної турбулентності революційної доби. Саме цей набір факторів й обумовлював неминучість у таких форс-мажорних обставинах прийняття ухвал, часто незрозумілих для нашого сприйняття і через відмінність сучасного способу мислення від їхнього, і через наше незнання тогочасної конкретики розвитку подій або ж їх помилкове трактування – переважно через необізнаність, обумовлену браком джерел українського походження, а не завдяки нехтуванню чи свідомому ігноруванню наявної інформації. Посилював коефіцієнт інтерпретаційних похибок і притаманний політичній лексиці тогочасся термінологічний хаос, який нерідко приховує від дослідників початковий зміст джерела.

До істотного прорахунку винесеного революцією на владні вершини українського політикуму відносимо неврахування при вибудові стосунків з Московією особливостей політичної системи останньої і ролі у ній центральної інституції – царя. Б. Хмельницький, І. Виговський та інші генеральні старшини і полковники, сформовані в атмосфері політичної культури європейської цивілізації, зокрема, шляхетської демократії Речі Посполитої, де король обирався, присягав на Генріхових артикулах (1573 р.) не порушувати «законів і вольностей» підданих (шляхти) і вважався їм рівним⁸⁷, просто не мали або мали вкрай обмежені уявлення про принципову відмінність московського політичного устрою. Цей устрій формувався упродовж двох з половиною століть у надрах Золотої Орди, на її державних і суспільних традиціях. До речі, не заперечує ординських підвалин російської державності і сучасна російська історіографія. Так, в публікації 2017 р., вміщеній на сторінках одного з найпопулярніших в Росії університетських видань, недвозначно зазначається, що саме на них «були закладені усі необхідні передумови (єдино можливі на той час)

⁸⁷ Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация... С. 35–36.

утворення майбутньої російської держави, центром якої стала Москва»⁸⁸. Із завоюванням Казанського й Астраханського ханатів Московія «остаточно стала поліетнічною, багаторелігійною імперією»⁸⁹.

Здебільшого учені, характеризуючи форму політичного правління Московії, слушно підкреслюючи самодержавний характер царської влади, уникають наголосу на тому факті, що остання становила «типовий взірець східної середньовічної деспотії»⁹⁰. Адже важко знайти в євразійському політичному просторі XVI–XVII ст. іншу країну, монарх якої б наділявся такою сакралізованою необмеженою владою, як «білий цар», що на рівні низової свідомості росіян ставився поряд Ісуса Христа й уподібнювався Богу у «вольності як свободі жалування й покарання». Причому «вольність», на тлі ставлення самодержця до широких мас населення як до своєї власності, може бути потрактованою як **«всевладдя монарха по відношенню до підданих»**, які в абсолютній більшості, незалежно від соціального статусу, виступали «холопами государевими» (самовизначення «холоп» використовувалося в усіх письмових зверненнях (чолобитних) представників знаті і привілейованих прошарків на високе ім'я)⁹¹. Як підкреслює сучасний російський історик В. Трепавлов, «“Білий цар” в російській православній свідомості – це святий правитель, посередництвом якого здійснюється Царство Боже на землі...»⁹². Подібно висловлювався і П. Лукін: «Протягом всього XVII ст. цар становив в уявленні російського народу сакральну цінність най-

⁸⁸ Асадуллин Ф.А. «Татарская Московия»: культурно-политический аспект // Вестник Российского университета дружбы народов: Серия: Всеобщая история. 2017. Т. 9. № 2. С. 171, 175–176.

⁸⁹ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія... С. 18.

⁹⁰ Асадуллин Ф.А. «Татарская Московия»... С. 170.

⁹¹ Трепавлов В.В. «Белый царь»: образ монарха и представления о подданстве у народов России XV–XVIII вв. М., 2007. 255 с. С. 39–45, 135–136.

⁹² Там же. С. 45.

вищого значення, що поступалася лише Богу»⁹³. Н. Яковенко не без підстав стверджувала, що, на відміну від України, влада царя сприймалася в Росії «не просто як вища сакральна цінність... але також як **всеприсутня й всепроникаюча сила “земного бога”, котрий розпоряджається життям і смертю підвладних на тих же підставах, що й Бог**»⁹⁴.

Помітним прорахунком стало й повне ігнорування гетьманом та його урядом важливості публічного роз'яснення (в межах тогочасних комунікаційних можливостей) у відозвах і маніфестах подій непересічного суспільного значення та змісту ухвал й правового обґрунтування прийняття тих чи інших державних актів – як, наприклад, про відродження на давньоруській традиції держави українців, мету боротьби, незалеження від Речі Посполитої, проголошення Києва столицею православного християнства, засвідчення права козаків і посполитих на «займанщину» вільних земель і земельних угідь тощо. Це промовляло про недостатній рівень зрілості державно-політичної і правової свідомості молодого еліти.

Тепер повернемося до з'ясування основної причини відмови Б. Хмельницького від розробки статей майбутнього договору про протекторство з Московією. Вона полягала в тому, що він, як нами уже відзначалося, взагалі не мав наміру погоджуватися на будь-яке іноземне протегування, незалежно від того, з чийого боку б надходила відповідна пропозиція – московського, османського, кримського чи трансильванського. Саме з цієї причини напередодні Переяслава і склалася та ситуація, коли українська сторона мала вступати у протекторські відносини і присягати майбутньому протектору за обставин відсутності узгодженого обома сторонами варіанту договірних

⁹³ Лукин П.В. Народные представления о государственной власти в России XVII века. Москва, 2000. С. 53

⁹⁴ Яковенко Н. «Господарі Вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società. Alessandria, 2004. С. 22

статей, що, вочевидь, становило унікальний випадок в дипломатичній історії Центрально-Східної Європи.

Однак парадокс полягав і в тому, що Москва, відправляючи посольство В. Бутурліна до Чигирин, також не вручила йому «записів» царського указу про політично-правові умови протегування Війську Запорозькому. Отже, вона теж не була готовою до переговорного процесу, вважаючи вповні легітимною процедурою прийняття гетьманом і старшиною її протекції лише на основі імперативності волі царя, розглядаючи це абсолютно законною підставою для принесення українською стороною присяги. Таким чином, Переяслав, якому судилося, на контрверсійну думку переважної більшості дослідників, відіграти важливу роль в історичних долях не лише України і Росії, а й Центрально-Східної Європи, виявився не закономірним наслідком тривалих перемовин навколо принципових положень, які мали стати основою договору, що узаконював би відносини майбутнього протекторату зі своїм протектором, а політичним вислідом випадкового збігу вельми несприятливих для обох сторін обставин. Для української – укладення Кам'янецької угоди, російської – реальної загрози прийняття Військом Запорозьким османської зверхності, в чому слушно вбачалася серйозна небезпека для інтересів Московського царства⁹⁵.

⁹⁵ Козляков В. «За царскую честь...»... С. 39–40.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ АКТ 18 СІЧНЯ ТА ЙОГО СУЧАСНА ВІЗІЯ

З прибуттям у п'ятницю 16 січня 1654 р. українського володаря булави до Переяслава, де з 10 числа його очікувало посольство В. Бутурліна, наступного дня розпочалися переговори. Їх перебіг ґрунтовно досліджено, й в історіографії утвердилися вкрай суперечливі оцінки їхнього змістового навантаження та історичного значення. Інтерпретаційна розбіжність породжена, вочевидь, у першу чергу обмеженістю й однотипністю джерельної інформації про події 18 січня, коли відбувалося прийняття Переяславською радою ухвали про протекторство царя, що не дає змоги однозначно відповісти на цілу низку принципово важливих питань. Відповідно це створює ґрунт не лише для розмаїття гіпотез щодо сутності події, а й, на жаль, різного стибу пояснювальних інсинуацій та прямих фальсифікацій. Основним джерелом інформування науковців про те, що відбулося в Переяславі у січні 1654 р., залишається «Статейний список» російського посольства на чолі з В. Бутурліним. Однак, як твердить Л. Заборовський, у даному випадку йдеться про «вторинний, дещо препарований варіант» першоджерела, яке було відправлене очільником посольства 21 січня до царя. В його тексті, до підготовки якого, імовірно, долучився І. Виговський, не важко спостерегти певні відмінності у деталях, врахування яких, втім, є надзвичайно важливим⁹⁶. Виїмки з цього першоджерела про хід Переяславської ради й виступ на ній Б. Хмельницького, принесення присяги й промов В. Бутурліна (до акту присяги і під час вручення гетьману символів влади) опубліковані, але фактично залишилися поза увагою дослідників. Натомість звернення до цих матеріалів дозволяє уточнити окремі аспекти переяславських подій.

⁹⁶ Заборовский Л. Переяславская рада и Московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия – Украина: история взаимоотношений. Москва, 1997. URL: <https://litopys.org.ua/vzaimo/vz.htm>

Під час зустрічі з В. Бутурліним, зінційованої 17 січня Б. Хмельницьким, розмова йшла навколо узгодження формально-правового боку процедури прийняття московського протегування й принесення присяги царю. Фактично сторони погодилися з пропозицією очільника посольства, щоб наступного дня «ему, гетману, государеву грамоту подать и государев милостивый указ сказать на съездем дворе», після чого «того же дни итти в церковь и учинить ему, гетману, и полковником, и иным начальным и всяким людем веру, **как им быти под государевою высокою рукою**»⁹⁷. Зі свого боку український володар засвідчив готовність разом з Військом Запорозьким «великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси самодержцу» служити і «веру ему, государю, учинити...». Також він повідомив про алгоритм дій української сторони: «А завтра де рано полковники все будут у нево, и он де, с ними поговоря, будет на съездей двор. И выслушав государеву грамоту и государев милостивой указ, поговорить ему будет с полковники, а поговоря с полковники и с начальными людьми, итти в соборную церковь и учинити государю веру»⁹⁸.

Характерно, що при цьому обидві сторони жодним словом не обмовилися про найголовніше – умови, «как им быти под государевою высокою рукою». Зрозуміло, що порушити дане питання зобов'язана була депутація Війська Запорозького, представлена Б. Хмельницьким, І. Виговським та П. Тетерею. Однак, як відомо, навіть після визначеності з початком переговорного процесу українська сторона продовжувала демонструвати інертність щодо вироблення позиції Війська Запорозького (у той час як Б. Хмельницький займався організацією похорон сина Тимофія, генеральний писар попросту проігнорував можливість здобути для України більше преференцій), і це виявилось на користь Москві – на відміну від українських

⁹⁷ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 459–460.

⁹⁸ Там же. С. 459–460.

політиків, московські урядовці серйозно поставилися до інструктуажу свого посольства.

І все ж, задамося питанням: чому українці вчинили так необачно? Припускаємо, що через недостатнє усвідомлення важливості правового оформлення подібного акту з країною, монарх якої традиційно сприймав відносини протегування як підданські, що для нього автоматично означало їх довічний характер. До цього додавалося також побоювання залишитися перед загрозою польського вторгнення без воєнної підтримки. Адже цього дня гетьман не випадково звернувся з універсалом до старшин Війська Запорозького, наказуючи їм готуватися до відбиття наступу «неприятелів-ляхів»⁹⁹. Показово також, що з обох сторін не порушувалося питання про необхідність скликання старшинської ради – про генеральну (військову) раду не могло бути мови взагалі, оскільки, повертаючись з походу, Б. Хмельницький розпустив військо, наказавши лише «полковником, и сотником, и ясаулом съезжатца в Переяславль к васильеву дни безо всякого мотчанья»¹⁰⁰.

Намагаючись довести російській делегації, що для Війська Запорозького так зване підданство під «високу руку» царя було можливим лише у варіанті політичного патронату (опіки)¹⁰¹, Б. Хмельницький та І. Виговський, вдавшись до використання алегоричного образу Орла, котрий «покрывает гнездо свое», припустилися серйозного дипломатичного прорахунку, повторивши концепт церковних інтелектуалів про Олексія Михайловича як легітимного спадкоємця влади над усім православним українським ареалом. «...Милость де божия над нами, яко же древле при великом князе Владимире, – наголошували вони, – так же и ныне сродник их, великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Русии самодержец, призрил на **свою государеву отчину Киев и на всю Малую**

⁹⁹ Документи Богдана Хмельницького... С. 315.

¹⁰⁰ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 450.

¹⁰¹ Яковенко Н. «Господарі Вітчизни»... С. 20–22.

Русь милостью своею. Яко орел покрывает гнездо свое, тако и он, государь, изволил нас принять под свою царского величества высокою руку; а Киев и вся Малая Русь вечное их государского величества»¹⁰².

Тож замість того, щоб обґрунтувати ідею успадкування саме українською православною ойкуменою владного простору Київської Русі, а гетьманом володарських прав на неї (продуковану Б. Хмельницьким під час переговорів з польським посольством А. Киселя й російським Г. Унковського у першій половині 1649 р.¹⁰³), вони, всупереч власним поглядам, тим самим підважили династійні претензії московських царів на споконвічне володіння належним Україні руським спадком, з віднесенням Києва до «государевой отчины». Останнє явно вступало у протиріччя з відстоюваною українськими інтелектуалами концептуалізацією цього стародавнього руського політичного і культурного центру як столярного граду династії великих руських князів й «другого Єрусалиму», що перекреслювало імперську амбіційність зазіхань московської династії «на право видавати себе за єдиних представників усієї Русі»¹⁰⁴.

Цей невірний, втім, грубий промах української владної верхівки, допущений через політичну недбалість, трагічно відбився не лише на спробах збереження окремішності України в найближчій історичній перспективі, а й фатально позначився на українському державотворенні кількох наступних століть. Зрештою, це обумовило потужний цивілізаційний конфлікт сьогодення, що генерував розпочату 2014 р. агресивну війну Росії проти України, з усіма її жахливими наслідками, включаючи політику етноциду з боку Кремля.

¹⁰² Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 460.

¹⁰³ Там же. Т. 2. С. 116–121, 152–158.

¹⁰⁴ Брехуненко В. Московська експансія... С. 256–257; Плохій С. Наливайкова віра... С. 332–336; Його ж. Переяслав 1654: Православний дискурс та політична культура // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). Київ, 2003. С. 780–781.

Погіршило ситуацію і те, що українська сторона, апріорі не допускаючи можливості відмови від неодмінного при прийнятті зовнішнього протегування ритуалу принесення присяги уповноваженими на те представниками майбутнього протектора, задалегідь не обговорила з царським посольством цього питання.

Ранком 18 січня гетьман провів таємну раду з генеральною старшиною і полковниками. На жаль, про підняті на ній питання та прийняті ухвали (за винятком згоди на протекторство царя)¹⁰⁵ не збереглося жодних даних. Можна лише припустити, що їх було декілька, і вельми важливих. Зокрема, імовірно за все, були сформульовані ключові умови, на яких від імені монарха мало присягнути посольство В. Бутурліна. Згідно з ними, протектор мав взяти на себе зобов'язання не видавати польському королю «их, гетмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское... и за них стоятъ»; його «вольностей не нарушетъ»; «и хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему»¹⁰⁶. Тобто, йшлося про найголовніше – збереження у непорушності суверенітету Української держави й існуючих у ній політичної системи та соціально-економічної моделі. З цього не важко побачити, що впроваджуваний в український політичний простір інститут протекторату, як його сприймали українські урядовці, мав бути позначений суто номінальним характером.

У свій час М. Грушевський цілком справедливо зауважував: «В данім випадку» у вимозі непорушності українських вольностей «очевидно захованне всього політичного і соціально-економічного надбання української революції: української державности, горожанських і економічних привилеїв, всього політичного і соціального укладу українського життя...»¹⁰⁷. Але

¹⁰⁵ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 460.

¹⁰⁶ Там же. С. 464.

¹⁰⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 757.

у цій формулі проглядається й апкценована нами раніше політична незрілість еліти. Саме цим можна пояснити неспроможність уваги на необхідності збереження непорушності засадничих підвалин існування створеного на колишніх теренах Київської Русі державного організму. Як зазначав М. Грушевський, «в свідомості правлячої верстви ся державність, видко, ще не глибоко сиділа...»¹⁰⁸.

Тоді ж було ухвалено провести 18 січня старшинську раду за участі переяславських козаків і міщан, хоча ще напередодні цього не планувалося. Намагаючись, за традицією звичаєвого права Війська Запорозького, закріпити вибір протектора рішенням загального волевиявлення, гетьманський уряд тим самим знімав на майбутнє будь-яку можливість обвинувачень у нелегітимності цього політичного акту.

Тож міфологізована й оспівана у радянській та російській (включно з її сучасним сегментом) історіографіях Переяславська рада абсолютно не готувалася заздалегідь і виявилася плодом імпульсивного рішення старшин, прийнятого буквально в останню мить. Немає жодних підстав (хіба якщо виходити з політичних уподобань) трактувати її генеральною (адже військо було розпущене і козаки роз'їхалися по домівках) чи представницькою (ніхто не обирав депутатів від сотень і полків), а тим більше – всезагальною. Присутні старшини і козаки репрезентували лише інтереси Війська Запорозького як володарюючої в Україні військово-політичної корпорації, а переяславські міщани не мали повноважень виступати від імені всіх посполитих. Не можна нехтувати і тим фактом, що за межами національного державного утворення проживала на той час більшість етнічних українців.

Не варто вдаватися до наукових спекуляцій і «теоретизувань» з приводу вживання у першоджерелі й «Статейному списку» терміну «народ», під яким тут розуміється лише люд, присутній на майдані, де проходила рада. У першоджерелі

¹⁰⁸ Там само. С. 766.

читаємо: «...во вторый час дни бито в барабан, с час времени, на собрание всего народа...», «...начал речь гетман ко всему народу тыми словы...»¹⁰⁹. Інше питання, що, відкривши доступ до цієї, заздалегідь не планованої, старшинської ради усіх охочих з тих, хто перебував на той час у Переяславі, організатори прагнули надати їй зовнішніх ознак всезагальної, трансформувати на **«собрание всего народа, слышати совет о деле, хотящем совершиться»**. Саме у цій відкритості ради для участі у ній усіх бажаючих, незалежно від соціального статусу, й полягала її особливість, якої не варто ігнорувати. Тож не випадково Б. Хмельницький, розпочинаючи раду, звернувся до її учасників з такими словами: **«Панове полковники, ясаулы, сотники, и все войско Запорожское и вси православные Христиане!»** При цьому він, знову ж таки не випадково, зробив наголос на тому, що **«для того ныне собрали есмя раду явную всему народу, чтоб есте себе с нами обрали Пана из четырех...»**¹¹⁰, підкреслюючи тим самим перед присутніми, що варіант московського протекторства зовсім не був для нього пріоритетним.

Рада розпочалася о чотирнадцятій годині. Для нас не важливий її перебіг, до речі, надзвичайно детально реконструйований в історіографії. Натомість обійденим увагою залишився факт істотної препарації тексту першоджерела у «Статейному списку» – з нього було вилучено частину українізмів і допущено неточності й перефразування, що до певної міри деформувало змістові акценти виступу Б. Хмельницького. Так, з першоджерела не важко спостерегти, що людина, яка допомагала В. Бутурліну готувати донесення царю, послугувалася таким лексиконом, як «майдан» (замість «круг»), «Пан» (замість «государь»), «той-то» (замість «той»), «кругом» (замість

¹⁰⁹ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной Коллегии иностранных дел. Ч. 3. Москва, 1822. С. 494.

¹¹⁰ Там же.

«кругу»), «голосом» (замість «молыл») тощо, що слугує доказом її українського походження. Сам же зміст тексту засвідчує її високий освітній рівень і широкий світогляд, що підтверджує слушність висловленої в історіографії думки, що цією людиною був І. Виговський¹¹¹.

Змістові розходження, хоч і незначні, все ж засвідчують, що, за першоджерелом, гетьман, апелюючи до монаршого статусу Олексія Михайловича, у виголошеній промові аж ніяк не зловживав російською версією його титулатури, як це має місце у «Статейному списку». А відповідно це знімає будь-які підозри щодо його надмірної догідливості, демонстрації пієтету до царської особи. Наочно переконатися в цьому можна на кількох прикладах: «уже шесть лет живем без Пана» (у «Статейному списку» – «уже 6 лет живем без государя»); «чтоб есте себе с нами обрали Пана из четырех» (у «Статейному списку...» – «чтоб есте себе с нами обрали государя из четырех»); «великия России Царь восточный, котораго мы...» (у Статейному списку) – «Великия Россия государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Русии самодержець восточной, котораго мы...»¹¹² тощо.

Зустрічаємо також лінгвістичні розбіжності двох джерел в текстовому уривку, в якому наводиться оцінка дій хана та польських панів. У першоджерелі текст має такий вигляд: «Крымской Хан тож бусурман, котораго мы по нужде и в дружбу принявши, каковыя нестерпимыя беды приняли есмя, какое пленение, какое нещадное пролитие крови Христианшей! От Польских от панов утеснения никому вам сказывать не надобеть». А в «Статейному списку» він переданий дещо по-іншому: «Крымской хан тож бусурман, котораго мы по нужди и в дружбу принявши, каковыя нестерпимыя беды приняли есмя. Какое пленение, какое нещадное пролитие крови

¹¹¹ Заборовский Л. Переяславская рада...

¹¹² Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 460; Собрание государственных грамот... С. 494.

христианские от польских от панов утеснения – никому вам сказывать не надобеть». В іншому місці «Статейного списку» випущено сполучник «і», й тим самим відбулося зміщення смислового акценту речення. Так, у першоджерелі читаємо: «...уже шесть лет живем без Пана в нашей земле, в беспрестанных бранех и в кровопролитии с гонители и враги нашими, хотящими искоренити церковь Божию, **дабы и имя Руское не помянулось в земле нашей...**». Не важко побачити, що тут завдяки сполучнику «і» «имя Руское» вивищується до найвищої суспільної цінності. За його ж відсутності в реченні «Статейного списку» акцент переноситься на поняття «церковь Божию»¹¹³.

Зміст першоджерела істотно різниться від «Статейного списку» і в край важливому місці промови гетьмана, де йдеться про співвіднесеність українського й московського православ'я. Як відомо, дослідники регулярно закидають Б. Хмельницькому, що нібито однозначне наголошування ним єдності православної церкви України і Московії і стало визначальним у прийнятті царської протекції. Дозволимо собі навести відповідну цитату, як про це йдеться у першому варіанті гетьманської промови: «...а православный Христианский Великий Царь восточный **есть с нами одинаго благочестия, Греческаго закона одинаго исповедания, едино есми тело церкви с православием великия России, главу имуще Иисуса Христа**»¹¹⁴. Якщо вчитатися у зміст цієї виїмки, навряд чи можна віднайти хоч якийсь натяк на проголошувану гетьманом міфічну єдність двох православних віросповідань. В його виступі йшлося лише про приналежність московського царя до лона «Греческаго закона одинаго исповедания». По-друге, що не менш значуще, Б. Хмельницький ясно й недвозначно підкреслив, що «малоросійське» й «великоросійське» православ'я є

¹¹³ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 460–461; Собрание государственных грамот... Ч. 3. С. 495.

¹¹⁴ Собрание государственных грамот... С. 494–495.

рівноправними складовими «тела церкви» «Греческого закону», «главу имущу Ісуса Христа»¹¹⁵.

Однак автор «Статейного списку», зманіпулювавши розділовими знаками й сполучником «є», надав згаданій виїмці з промови гетьмана іншого змістового акценту. Ця, здавалося б, незначна маніпуляція в синтаксичній частині викладу, трансформувавши текст речення: «А православный христианский великий государь, **царь восточный, есть с нами единого благочестия греческого закона, единого исповедания, едино есми тело церкви православием Великия Росии, главу имущу Исуса Христа**»¹¹⁶, спричинилася до появи міфологеми про єдиність українського й російського православ'я, яка і нині продовжує впливати на концепції дослідників. Зокрема, традиційно пише про «проголошену на Переяславській раді релігійну єдність» С. Плохій, роблячи на цій підставі висновок щодо того, що «якщо в Переяславі й відбулося якесь возз'єднання, то лише православне, проголошене в численних промовах і заявах, але ще вповні не втілене»¹¹⁷. Не важко побачити, що, по суті, вчений приєднався до висловленої ще на початку 1950-х років С. Іваницьким гіпотези, що в Переяславі було домовлено про надання Україні з боку Московії лише релігійної протекції, що, втім, не виключало, на думку автора, можливості одночасно і військового захисту¹¹⁸.

¹¹⁵ Там же.

¹¹⁶ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 461.

¹¹⁷ Плохій С. Наливайкова віра... С. 398, 403; Його ж. Переяслав 1654... С. 778; Його ж. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / Автор. пер. з англ. Київ, 2015. С. 273.

¹¹⁸ Іваницький С. Переяславський договір з 1654 року. Правна якість заложеного цим договором відношення договірних сторін. Нью-Йорк; Детройт; Скрантон, 1954. С. 130; Ivanytsky S. Did the Treaty of Pereyaslav Included a Protectorate? // The Ukrainian Quarterly. 1954. Vol. 10. № 1. P. 176–182.

Останнім часом у російській історіографії неприховано проступає тенденція до підміни суб'єкта Переяславського акту з української сторони, коли місце держави, очолюваної політичною елітою, що формувалася переважно з козацтва і покозаченої шляхти, заступає Військо Запорозьке як козацька корпорація. Так, І. Бабулін стверджує, що на той час це «козацько-повстанське збройне формування не мало державного статусу»¹¹⁹. Автор, мабуть, забув, що наприкінці 40-х – у 50-х роках XVII ст. дане словосполучення застосовувалося не лише з метою означення козацької спільноти, але й виступало самоназвою Української держави. Ще далі іде Я. Лазарев, на думку якого, лише на кінець 1720-х років, з «санкції» російського уряду, Військо Запорозьке на просторах «Малої Росії» перетворюється на відносно автономне державне утворення – «Гетьманську Україну» («Український гетьманат»), «Українську козацьку державу», а до 1654 р. у його межах «існували анклавні, непідконтрольні гетьманській владі» (міста з магдебурзьким правом, коронна адміністрація і т. п.)¹²⁰. У претендуючому на академічний фундаменталізм дослідженні М. Кисельова, К. Кочегарова, Я. Лазарева стверджується, що «Гетьманська Україна до середини XVIII ст. відрізнялася від Війська Запорозького середини XVII ст., яке увійшло з контрольованими ним українськими землями до складу Російської держави як козацька військово-служила корпорація»¹²¹.

¹¹⁹ Бабулин И.Б. Борьба за Украину в гетманство И. Выговского: военные события 1658–1659 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2013. С. 23.

¹²⁰ Лазарев Я.А. «Ласковый телок двух маток сосет»: к вопросу о природе украинской государственности во второй половине XVII – первой трети XVIII вв. (в порядке дискуссии С.Т. Чухлибом) // Исторический вестник. Москва, 2013. Т. IV (151): История – свидетельница времен. С. 211–218.

¹²¹ Киселёв М.А., Кочегаров К.А., Лазарев Я.А. Патроны, слуги и друзья. Русско-украинские неформальные связи и управление Гетманщиной в 1700–1760-х гг. Исследование и источники. Екатеринбург, 2022. С. 709.

Тим самим читацькому загалу нав'язується ідея відсутності на час Переяславської ради ранньомодерної Української держави (власне, і сама назва «Україна», як правило, вживається в праці як суто географічне поняття), тож на роль суб'єкта перемовин висуваються не вищі державні очільники, а провідники козацької соціальної спільноти.

Переведемо питання в дещо іншу площину – наскільки правомірно стверджувати, що ухвала ради й подальші перемовини української сторони з посольством В. Бутурліна щодо умов прийняття царського протегування стосувалися саме Української держави, а не козацької корпорації? Аналіз почнемо з промови Б. Хмельницького. Дослідники чомусь ігнорують одну її особливість, яка, до речі, є очевидною. Йдеться про те, що гетьман жодного разу, за винятком першого речення, не вживав означення «Військо Запорозьке». Водночас він звертався до інших соціальних страт суспільства, при цьому жодним словом не обмовившись ані про заслуги козацької спільноти у визволенні мешканців українських земель, ані про збереження козацьких корпоративних прав, свобод і привілеїв. Загалом складається враження, що лейтмотивом його виступу виразно проглядалася апеляція (за посередництва ради) до інтересів і волі всього українського населення. І зовсім не випадково при цьому підкреслювалося переслідування ворогами православної церкви, факт чого озлоблює «все Христіанство нашего православія восточнаго»¹²².

Декілька разів Б. Хмельницький привертав увагу присутніх до подій «**в земле нашей**» («уже шесть лет живем без Пана **в нашей земле**»; вороги прагнуть «искоренити церковь Божию, дабы и **имя Руское не помянулось в земле нашей**...»), безальтернативно розуміючи під цим весь історично утворений територіальний масив України, який значно виступав за її державні межі: «Той-то Великій Царь Христіанскій, сжалившись над нестерпимым озлоблением православных церкве

¹²² Собрание государственных грамот... Ч. 3. С. 494.

в нашей Малой России...». І саме всю Україну мав на увазі, пропонуючи раді обрати протектора: «для того ныне собрали есмя раду явную всему народу, чтоб есте себе с нами обрали Пана из четырех»¹²³. При цьому, як зазначалося, Б. Хмельницький домагався від В. Бутурліна присяги від імені царя, що той гарантуватиме збереження у непорушності інтересів всього населення та «політичного і соціально-економічного надбання української революції»¹²⁴.

Ще одним переконливим аргументом на користь концепту про прийняття царського протегування усією Україною, а не лише «козацькою військово-служилою корпорацією», слугує зміст гетьманського листа до царя від 27 лютого цього ж року. У ньому містилося прохання «милостиво вислухати» надіслане посольство і **«нас, Богдана Хмелницкого, гетмана Войска Запорожкого, и все Войско Запорожское и весь мир христианский российский духовных и мирских людей, во всяком чину сущих... пожаловать ущедрить. И права, уставы, привилея и всякия свободы и державы добр от духовных и мирских людей, во всяком чину и преимуществе сущих... изволь твое царское величество утвердить и своими грамотами государскими укрепить навеки»**¹²⁵.

Ухвала ради добре відома, тож навряд чи варто приділяти їй аналізу багато уваги. Торкнемося лише кількох значущих аспектів. Йдеться про те, наскільки одностайно поставилися учасники ради до того, щоб надати перевагу кандидатурі московського царя, а також причини різного розуміння українською і московською політичними елітами сутності «входження» Війська Запорозького під царську «високу (міцну) руку».

Знаючи методику підготовки статейних списків посольств та відписок послів і воєвод до Москви (за словами піддячого

¹²³ Там же. С. 494–495.

¹²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 757.

¹²⁵ Документи Богдана Хмельницького... С. 321.

Посольського приказу Г. Котошихіна, «пишут они (агенти московського уряду) в статейных списках не против того, как говорено, (но) прекрасно, разумно, выславляючи свой разум на обманство, через чтоб достать у царя себе честь и жалование большое»¹²⁶), можна поставити під сумнів запевнення В. Бутурліна в одностайній підтримці радою кандидатури Олексія Михайловича на протектора Малої Росії¹²⁷.

Водночас у розпорядженні науковців є щонайменше кілька сотень джерел, інформація яких засвідчує прихильність представників різних прошарків українського населення до й після 1654 р. до московського монарха та їх налаштованість на те, щоб зробити його своїм володарем шляхом «поєднання з Москвою». Такі царсько-москвофільські настрої були досить-таки поширеними як серед козацтва, так і поспільства, особливо на Лівобережжі, й ігнорувати їх вплив на політичне життя України і зовнішню політику уряду буде серйозною помилкою.

Постає цілком логічне запитання: що породжувало й постійно підживлювало ці настрої? Насамперед, причини слід шукати у політиці національно-релігійних обмежень українського населення з боку елітарних кіл Корони Польської, її державних інституцій, католицького кліру й місцевої польської і покатоличеної української шляхти, послідовними кроками на шляху чого стали ліквідація у 1596 р. традиційного для України інституту православної церкви, експансія католицизму, упослідження українських національних почуттів, мови, освіти й культури, що тісно перепліталось з соціально-економічним безправ'ям посполитих і нереєстрових козаків. З початком революції Варшава відмовилася визнати право українців хоча б на культурно-національну автономію, вдавшись до жорстокого курсу на ліквідацію «вогнем і мечем» посталого

¹²⁶ Цит. за: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. С. 9.

¹²⁷ Собрание государственных грамот... Ч. 3. С. 495.

у горнилі революційної боротьби державного організму. Як наслідок, сотні тисяч козаків і посполитих, які добилися особистої свободи, прав власності на землю і земельні угіддя та інших «вольностей», добре усвідомлювали, що поновлення польської влади означатиме для них відродження порядків до-революційних часів.

Відтак саме політичний, соціальний і релігійний егоїзм урядовців, магнатів, шляхти й католицького духовенства, їх відмова українському народові у праві на створення національної держави та прагнення будь-що знищити її де-факто у пошуках порятунку заштовхували українців в обійми московського царя. І зовсім не другорядну роль у цьому відігравав конфесійно-релігійний фактор. Відомо, що у ті часи релігійні почуття займали чи не найвищий щабель в морально-ціннісній шкалі українців (до речі, як і в інших народів). Тож цілком закономірно, що постать православного царя асоціювалася, не без впливу духовенства, для значної частини населення, за обставин, що унеможливлювали власними силами здобути перемогу над Річчю Посполитою, з міфологізованим образом чи не єдиного його оборонця від усіх ворогів католицького й мусульманського світів, а отже, саме з ним вони почали пов'язувати свої сподівання на визволення від «ляхів».

До того ж, давалася взнаки емоційна і психологічна втома вояків і цивільного населення від безкінечних воєнних дій, постійних розорень, грабежів татар і захоплення ними люду в ясир, супровідних цьому голодувань, епідемій і втрати надії на досягнення перемоги. Вислідом її і став вже згадуваний бунт козаків у війську під Городком-Бедриківським (червень 1653 р.). За словами С. Мужиловського, «и черкасы де видя свои упадки – и после де того пришил голод – и стали приходить к отаманом и к сотником, чтоб они с ними шли к гетману Богдану Хмельницкому. И пришед с невежеством большим... Говорим тебе: брат твой хан крымской и братство ево тебе то, что **Крым весь наполнил нами. Идем к христианскому**

государю его царскому величеству з женами и з детьми со всем скарбом. Будет христианской государь его царское величество не велит нас принять под свою государеву высокую руку, лугче нам умерети у христиан, чем умереть у поганцов в неволе. И только б де гетман молил хотя малое слово жестоко им, чаю б де было большое дурно»¹²⁸.

В історіографії неодноразово зверталася увага на існування відмінностей у поглядах української та російської сторін на сутність поняття «підданство» (під государевою «високою рукою»), що дуже швидко призвело до взаємних непорозумінь. Зазначимо, що з самого початку встановлення урядом Б. Хмельницького дипломатичних відносин з Московією й до Переяславської ради відома нам джерельна база не фіксує інформації щодо порушення гетьманом перед царською особою клопотання про входження Війська Запорозького до складу «Великої Росії». Чомусь, як правило, адепти концептів «возз'єднання (об'єднання) України з Росією» чи «возз'єднання (об'єднання) Русі» оминають той очевидний факт, що гетьман завжди ув'язував так зване «підданство» безпосередньо чи опосередковано з отриманням від царя воєнної допомоги. Тобто, з української сторони йшлося виключно про таку форму зовнішньої підтримки, що на підставі двосторонніх договірних зобов'язань давала змогу зберігати суверенність українського державного утворення.

Як зауважувала Н. Яковенко, протекція «на відміну від підданства, асоціювалася з вільним вибором володаря – на підставі взаємообумовленого договору між монархом-патроном і військом-слугою» Тоді як підданство пов'язувалося «з реалізацією прямої влади над територією і населенням», у випадку протекції йшлося про патронат, «який такої влади не передбачав, оскільки вона належала “служі” патрона на засадах старої феодальної традиції rex in regno suo imperator est. У такій системі уявлень владна функція зводилась до опіки

¹²⁸ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 300.

(“крил протекції”) та спільних оборонних дій (“союзу”)...»¹²⁹. В імперському мисленні московитів «підданство» трактувалося виключно як інтеграція (інкорпорація) чужоземної території, з поширенням на її населення звичних в суспільно-політичній системі Московського царства форм підлеглих¹³⁰.

Важливо враховувати й іншу особливість світоглядних засад козацтва й старшини: вони розглядали Військо Запорозьке не лише як власну соціально-військову корпорацію, але – і на цьому варто окремо наголосити – **державну інституцію, очолювану гетьманом**. «А изволением Божиим, повелел над Войском Запорожским и над всеми православными христианы в запорожской земле начальником быть ему и над ляхами победу имети... И ныне де их бог помиловал, от их проклятые веры освободил, уступили им, православным христианом, в запорожскую землю многих городов, и рубеж они меж собой учинили, и в тех городех лятцким костелом и ляхом ... впредь николи не быть...», – ці слова були сказані Б. Хмельницьким у розмові з московським посольством Г. Неронова й Г. Богданова (листопад 1649 р.)¹³¹. Показово, що в проєкті можливого мирного договору з Річчю Посполитою (серпень 1652 р.), запропонованого українським гетьманом, читаємо: «У Польщі під владою Війська Запорозького має знаходитись така кількість українських земель, як сказано в умовах Зборовського миру, починаючи від Дністра аж до Дніпра, а від Дніпра аж до московського кордону»¹³².

¹²⁹ Яковенко Н. «Господарі Вітчизни»... С. 21-22

¹³⁰ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія... С. 21, 35, 45, 52–53; Трепавлов В.В. «Белый царь»... С. 7, 135–136, 193–1194; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). С. 129.

¹³¹ Воссоединение Украины с Россией... Т. 2. С. 269.

¹³² Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657 / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1998. С. 64.

Саме відчуваючи себе володарем держави, а не козацьким очільником, Б. Хмельницький болісно реагував на відмови Олексія Михайловича допомогти військом у боротьбі з Річчю Посполитою. Зокрема, саме на це він неодноразово скаржився співрозмовникам, в числі яких були східні патріархи і митрополити, російські церковні й державні діячі. Так, за словами російського ієромонаха А. Суханова, 18 листопада 1650 р. на зустрічі з ним та корінфським і назаретським митрополитами з вуст Б. Хмельницького пролунали такі слова: «...нихто мне так недосаден, что царь московской. Посылали мы послов своих до его милости, и он было хорошо сказал и принял добре; а в другой сказал инаково, что он с королем мирен вечно...». Те, що це була не просто випадковість, засвідчує подальший запис владики: «И многожды гетман говорил: естли де государь нас не примет и помочи не подаст, то уже я невинен буду; разве неволя нас совокупит, якоже и волох»¹³³. А наступного дня під час розмови з А. Сухановим Б. Хмельницький висловився значно різкіше, неприховано погрожуючи Московії: **«А есть ли он государь меня не примет, я, уже за нужу сложася с турком, и с татары, и с венгры и с волохи, пойду и ево государеву землю попленим. Что ему государю будет?»**¹³⁴

На перших порах Москва допускала можливість збереження за Військом Запорозьким статусу протегованої держави. Адаже не випадково **ідея патронату як стриженев проймає зміст надісланого царськими дипломатами тексту вітальної промови для В. Бутурліна**, яку той мав виголосити при врученні Б. Хмельницькому владних клейнодів: знамена, булави та фerezі. І не помиляється С. Плохій, коли стверджує, що «особливого розвитку» вона набула в тих частинах промови, де згадано Богородицю»¹³⁵. Так, московською

¹³³ Белокуров С. Арсений Суханов. Ч. 2: Сочинения Арсения Суханова. Вып. 1. 2-е изд. Москва, 1894. С. 15.

¹³⁴ Там же. С. 19.

¹³⁵ Плохій С. Наливайкова віра... С. 409.

сторону наголошувалося на тому, що Олексій Михайлович «по твоему и всего твоего воинства желанію, Царскую свою милость вам показывает ... сіе знаменіе тебе, благочестный гетмане, дарует, на сем Царском своем знаменіе Царя Царствующих, всемилостиваго Спаса, написаннаго в победу на враги, **пресвятую Богородицу в покров и преподобных Печерских со святою Варварою, Руских молитвенников, в ходатайство тебе и всему твоему православному воинству подавая, дабы всемилостивый Спас наш, якож иногда, яко повествует исторія о происхожденіи честного креста, православному Царю Рускому и всем Христіанам даде на враги победу и мир дарова, тако и тебе со благочестивым воинством на врагов, церковь святую озлобляющих и православных утесняющих, дарует победу...**»¹³⁶. Показово, що при цьому пропонуванні патронат органічно ув'язувався з країною («землею») та її населенням, що перебували під владою Війська Запорозького, очолюваного гетьманом: з «... благоохотным воинством твоим к защищенію церкви святяга и всех православных, в **сей земле сущих...**». В іншому місці промови знаходимо важливе уточнення: «**в вашей сей земле**»¹³⁷.

Тож не важко помітити, що московський зверхник звертається до Б. Хмельницького **не як до «холопа», а як до володаря іншої країни («вашей сей земле»)**. І не випадково самодержець ввів гетьмана у промовистий символічний ряд осіб, на яких поширюється благодать «Спаса» у здобутті перемог над ворогами, поставивши його поряд з власною персоною. Вручаючи булаву, В. Бутурлін також наголосив на тому, що цар послав її для Б. Хмельницького та його «благочестивого воинства», щоб «яко же до ныне добре устроено еси, сие да и прочее время сим пресветлыя его Царскія державы знаменіем, булавою, **тако смотреливне управляти**

¹³⁶ Собрание государственных грамот... Ч. 3. С. 499.

¹³⁷ Там же. С. 498.

возможеш, яко да самое виденіе стройне управляемаго от тебе воинства вся враги, на вы возстающіе и на благочестіе, устрашает и от вас прогоняет»¹³⁸.

При врученні фєрязі В. Бутурлін де-факто розкрив правові підвалини обґрунтування московською стороною сутності формули підданства Б. Хмельницького й Війська Запорозького «під царську високу руку». Це знайшло втілення в алегоричній, найбільш зрозумілій для присутніх старшин і козаків формі – «орла, який покривав своїми крилами маленьких орленят – козаків і всю “Малу Русь”»¹³⁹. До речі, цей образ не був чужим для значної частини українського духовенства й політикуму, що дало підстави С. Плохю ще у середині 1990-х років висловити слушне припущення, що до складання тексту промов очільника московського посольства мав причетність хтось із присутніх у той час у Москві представників київського духовенства (Є. Славинецький, А. Сатановський, можливо, Ф. Софонович)¹⁴⁰. Прочитуємо відповідну виїмку: «К сему благочестивый Государь наш Царь и Великий Князь Алексей Михайлович, всея Руси Самодержец, **орла носяй печать, яко орел покрыти гнездо свое и на птенца своя вожделе, град Киев с прочими грады, Царскаго своего орла некогда гнездо сущи, хотяй милостию своею Государскою покрыти, с ним же и птенца своя верные некогда под благочестивых Царей державою сущіе в защищеніе свое пріяти...**»¹⁴¹.

Немає жодних підстав (якщо їх висновувати з аналізу джерельної інформації, а не спираючись на власні інтелектуальні чи політико-ідеологічні уподобання і конструкції) ставити під сумнів концепт протекторату як особливої форми военно-

¹³⁸ Там же.

¹³⁹ Плохій С. Наливайкова віра... С. 405.

¹⁴⁰ Плохій С. Крила протекції... С. 82–85; Його ж. Наливайкова віра... С. 408–410.

¹⁴¹ Собрание государственных грамот... Ч. 3. С. 500.

політичного співробітництва, що апіорі не передбачало злиття держав-учасників в єдине територіально-політичне тіло. Власне, так і розуміли свій протекторат українська політична еліта й загалом Військо Запорозьке. І зовсім не випадково Б. Хмельницький у листі до царя, написаному відразу ж після принесення присяги, вніс істотне доповнення до його титулатури, розділяючи як окремі символічно підведені під царський скіпетр політичні організми: «Божиєю милостию великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу, **всех Великия и Малыя Руси самодержцу...**»¹⁴². Відомо, як Москва надзвичайно болісно й дратівливо реагувала на найменші неточності у передачі царського титулу, іноді навіть позбавляючи за це своїх підданих життя, однак в даному випадку вона не лише не висловила заперечення проти запропонованого нововведення, а прийняла його на офіційному рівні, засвідчуючи тим самим визнання України окремішнім від неї державним організмом.

Тож, приймаючи рішення на Переяславській раді, Україна не мала найменшого політичного наміру входити як автономна складова до Московського князівства (що, за незначним винятком, продовжує активно стверджувати зарубіжна історіографія, особливо російська). Московія ж, як імперія, від самого початку вибудовувала плани розширення своїх територіальних меж за рахунок України, для якої її монарх погоджувався виступити гарантом збереження державної цілісності.

Важливо зауважити, що більшість української політичної еліти у середині – другій половині XVII ст. розцінювала переяславський акт саме як встановлення міждержавних відносин між протектором і протекторатом, хоча пізніше у складних для себе обставинах неодноразово демонструвала надмірну поступливість, визнаючи за Україною статус автономії (Переяславські статті 1659 р. та Московський договір

¹⁴² Документы Богдана Хмельницкого... С. 316.

1665 р.). За свідченням трансильванського посла Ф. Шебеші, у червні 1657 р. Б. Хмельницький під час переговорів із російським посольством В. Бутурліна підкреслив: «...не покорювся я рускім так, щоб робив те, чого вони хочуть, дію так, як я цього бажаю, бо і раніше тому воював з польським королем, щоб свою свободу і свободу козаків відновити, і не селяни ми, але, як і раніше називаємо себе козаками...». У свою чергу й І. Виговський у розмові з головою дипломатичної місії Москви наголошував на володарських функціях гетьмана: «...коли цар у себе в країні цар, то і гетьман у себе в країні такий же король чи князь, він її мечем відвоював і зброєю від іга звільнив, тому, коли хочете, будьте до нас доброзичливими, інакше, побачите, повернемося проти вас...»¹⁴³.

Дещо пізніше (травень-червень 1658 р.), вже будучи обраним на булаву, І. Виговський докоряв послу Олексія Михайловича стольнику П. Скуратову: «...а в наших де правах так належить: не повинен (цар. – *Авт.*) полковнику и нікому дати грамоты крім гетмана: все расправует один гетман; а вы де учинили всех гетманами, подавали Пушкарю и Барабашу грамоты...»¹⁴⁴. Він відверто обурювався тим, що Москві «де надобно такой гетман, **чтоб взяв за хохол да водить**»¹⁴⁵. У липні, розмовляючи з посланцями кївського воєводи, І. Виговський наголосив на праві змінити протектора України через те, що Б. Хмельницький і Військо Запорозьке «под ево государеву высокую руку поддалось по моему наговору **и з воли, а не из за сабли**». І якщо до нього як очільника Української держави не буде «государской милости, **я де и к ыному передамся, а в неволю не дамся! Наша де вольность велика!**»¹⁴⁶.

¹⁴³ Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. Москва, 2007. С. 361.

¹⁴⁴ Акты ЮЗР. Т. IV. Санкт-Петербург, 1863. С. 125.

¹⁴⁵ Там же. С. 128.

¹⁴⁶ Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів, ф. II, спр. 15402, арк. 55-56; Грушевський М. Історія Ук-

При зверненні до обставин ухвали Переяславської ради щодо визнання царя протектором і принесення відповідної присяги не варто залишати поза увагою демонстровану українською елітою переконаність у своєму праві на відмову від свого рішення у разі нехтування монархом державних інтересів України. На відміну від елітарних російських кіл, якими традиційно (з досвіду стосунків зі Степом) «підданство» трактувалося як «знак безумовного і виняткового упідлеглення Москві», форма своєрідного «холопства государевого»¹⁴⁷, український політичний і соціальний провід розглядав залежність від протектора, як нами уже відзначалося, лише в рамках визнання монарха як опікуна й виконання на його користь у відповідь на пропонований захист певних обов'язків – без втрати прав на «управління своєю країною»¹⁴⁸ за беззастережної умови її окремішного існування.

Тому не випадково ця ідея наскрізно проходить через «Маніфестацію від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Москвою» (жовтень 1658 р.), автором якої став палкий патріот самостійності України Ю. Немирич. «І не з іншої якої причини **ми прийняли протекторат великого князя московського**, – наголошувалося у документі, – а лише для того, щоб за угодою, укладеною за допомогою зброї і з Божою поміччю відновленою не раз пролитою кров'ю, **ми могли зберегти і примножити наші вольності для нас і наших нащадків**». Проте, продовжував його автор, попри сподівання, що протектор «буде до нас доброзичливим, дружнім, м'якосердним, чинитиме з нами не інакше, як ґрунтуючись на щирій довірі, **не порушуючи нашої свободи, а діятиме відповідно до своїх обіцянок**», московські державні чини «мали заміри, щоб вже в той перший рік ... захопити Польське королівство, **а нас придушити і приєднати**»¹⁴⁹. До речі, у тексті «Маніфестації...» раїни-Руси. Т. Х. Київ, 1998. С. 265–266.

¹⁴⁷ Див.: Трепавлов В.В. «Белый царь»... С. 134–140.

¹⁴⁸ Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация... С. 33–34.

¹⁴⁹ Україна. Антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: У 10 т.

неодноразово акцентовано увагу на намірах московитів «приєднати» до себе Малу Русь і Військо Запорозьке, щоб **«зробити союзниками по рабству»**¹⁵⁰. Проаналізувавши агресивні дії Московії, Ю. Немирич робить висновок: «Так розкрилася хитрість і підступність тих, які без жодної нашої вини готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, – рабське ярмо. Для того, щоб знищити його, ми і доводимо нашу невинність і, закликаючи на поміч Бога, розпочинаємо законний захист і змушено шукаємо допомоги сусідів в ім'я своєї свободи»¹⁵¹.

Через десять років П. Дорошенко та його соратники, розробляючи проект договору про визнання України султанським протекторатом, враховуючи прорахунки 1654 р., спеціально ввели до нього статті, у яких чітко виклали своє бачення відносин з протегуючою стороною. Зокрема, 5-та стаття наголошувала: «Коли ж зволить такими знаменами нас пошанувати й ударувати, султан оттоманський **не захоче через те гадати, що ми є піддані й вельми уярмлені, чи данники, чи будь-яким податям повинні, але від усіх податей вільні і від усіх тяжких уярмлень жорстокості бажаємо бути відчужені. До того жадаємо, щоб гетьмана не переміняти, його ж Запорозьке військо собі вибере, і замість нього іншого не ставити...**»¹⁵².

У 16-й статті містилося застереження османській стороні, що у разі порушення нею дуже конкретно прописаних умов, на яких Україна погоджується на її протегування, українська влада залишає за собою право розірвання договору. Якщо султан і хан «всеконечно замислять вчинити нас підданими й данниками цілковитими і все захочуть валити, – наголошувалося

Т. 3: Битва за козацьку державу (XVI–XVII ст.). Київ, 2008. С. 257.

¹⁵⁰ Там само. С. 257–258.

¹⁵¹ Там само. С. 262–263.

¹⁵² Там само. С. 295.

у ній, – гетьмана проганяти за своїм зведенням та іншого на його місце наставляти, монастирі і церкви наші розоряти і нові мечеті зводити, і наших митрополитів переміняти, і данини від них вибирати, і з їхніх престолів скидати, податі від нас, русі, вишукувати та інші всілякі наклади, уярмлення, забираючи коні, воли та інші речі їстівні, ячмінь, овес та дрова чи будь-яку іншу річ і найменшу коли насиллям візьмуть, **то тим приязнь нашу відкинуть і спротивляться нашим оцим статтям. Тоді ж бо гетьман і Запорозьке військо подбають, щоб іншим якимсь способом помислити про себе, міста свої зберігаючи і тримаючи під владою й пануванням своїм вільними, вільними і від усіляких уярмлень у всьому...**»¹⁵³.

Цивілізаційно фундаментальні відмінності у поглядах української та московської сторін на сутність переяславської акції та правовий характер встановлюваних нею відносин, власне, і стали підставою до першого непорозуміння, що зав'язалося навколо питання принесення посольством В. Бутурліна присяги у соборній церкві Успіння св. Богородиці «за государя царя» щодо дотримання ним озвучених Б. Хмельницьким засадничих умов, на яких Україна погоджувалася на протегування Москви. Реакція посланців Москви виявилася для всіх присутніх неочікуваною: «А того, что за великого государя веру учинити, николи не бывало и впредь не будет; и ему, гетману, и говоритъ было о том непристойно, потому что всякой подданной повинен веру дати своему государю». Фактично все зводилося до того, що присягати мали лише «гетман и все Войско Запорожское... **по евангельской заповеди безо всякого сумненья**»¹⁵⁴. Заскочений зненацька, Б. Хмельницький заявив, що йому слід переговорити «с полковники и со всеми людьми, которые ныне при нем...». І, за свідченням автора «Статейного списку», «пошол на двор к переяславскому полковнику к Павлу Тетере, и **говорил о том с полковники**

¹⁵³ Там само. С. 298–299.

¹⁵⁴ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 465.

и со всеми людьми многое время...»¹⁵⁵. Про зміст цієї розмови не маємо жодної інформації. Втім, не важко припустити, що основним в ній стало обговорення щойно озвученої московською стороною вимоги та того, як слід відрегувати на цей демарш.

Ситуація справді була критичною, і потрапили українці у неї через неврахування специфіки дипломатичних практик московитів. Причому варіантів безпрограшного виходу для української сторони фактично **майже** не існувало. Адже відмова від присяги однозначно означала втрату реально єдиного на той час мілітарного союзника у відбитті можливого наступу поляків і татар, що могло обернутися в тодішніх реаліях катастрофою. Крім того, в подібному кроці потенційно приховувалася загроза перетворення Московії у політичного противника. З іншого боку, згода присягнути в односторонньому порядку лякала непередбачуваністю дій монарха, котрий нічим не зв'язував себе стосовно Війська Запорозького.

Після дискусії українська сторона прийняла рішення спробувати ще раз переконати московитів присягнути від імені царя. На перемовини з ними були делеговані полковники П. Тетеря й Г. Сахнович (Лесницький), які повторили «те ж речі, чтоб им учинить вера за государя». Коли ж росіяни знову рішуче відмовилися, мотивуючи це тим, що «то непристойное дело, что за государя им вера чинить», старшини навели на користь власної позиції переконливий, як їм здавалося, аргумент, зіславшись на те, що «польские короли подданым своим всегда присягают». У відповідь вони почули: «...те короли неверные и не самодержцы, а на чем и присягают, и на том николи в правде своей не стоят». Вони ж надіслані царем з «государским милостивым словом», а **«государское слово премоно не бывает»**¹⁵⁶. Тож полковники з нічим повернулися до гетьмана.

¹⁵⁵ Там же.

¹⁵⁶ Там же.

Однак постає питання, чи дійсно в українській сторони не було жодного вибору? На нашу думку, гетьман і старшини все-таки могли ризикнути і відмовитися від присяги, але за однієї умови – негайного прийняття турецького протекторства. Інформація джерел свідчить про те, що час для цього був, оскільки польська армія, як виявилось, була неспроможною розпочинати разом з татарами негайний наступ на Україну. Власне, сам Б. Хмельницький сумнівався у можливості поновлення до весни воєнних дій з боку Польщі¹⁵⁷. До речі, не варто легковажити важливим нюансом, який містився в словах українських делегатів, сказаних під час зустрічі з В. Бутурліним, що **«гетман де и мы в том верим (царському слову. – Авт.), только де казаки не верят, а хотят того, чтоб они дали им веру»**¹⁵⁸. Отже, на проведеній перед цим нараді в будинку П. Тетері висловлювалася незгода щодо принесення присяги без зустрічного кроку з боку московських послів. Аргументи, які наводилися при цьому, на жаль, історикам невідомі. Втім, сумніватися в тому, що вони були, не доводиться. Припускаємо, що на тлі недовіри до московитів цілком вірогідною могла бути пропозиція зачекати з остаточною відповіддю до весни, а тим часом розпочати переговори з Кримом про відновлення воєнно-політичного союзу, а з Портою про прийняття пропозиції протекторства з боку султана.

Однак Б. Хмельницький і старшини не наважилися спокшати долю, щоправда, досягнувши згоди, що після принесення присяги надішлють до Олексія Михайловича спеціальне посольство для укладення договору про умови, на яких могла бути визнаною царська зверхність. За даними очільника російського посольства, гетьман, генеральний писар та полковники заявили: «...они во всем покладываютца на государеву милость, и веру по евангельской заповеди великому государю вседушно учинить готовы, и за государское многолетное здо-

¹⁵⁷ Там же. С. 471.

¹⁵⁸ Там же. С. 465.

ровьє головы складывать ради; а о своих делах учнут они, гетман и все Войско Запорожское, бити челом великому государю». У відповідь на це В. Бутурлін не висловив жодних заперечень¹⁵⁹. Імовірно, одержані ним інструкції не виключали подібного розвитку подій і допускали можливість затвердження умов протегування у формі прохань і царського «милостивого слова» на них. На таку думку наштовхують зміст і тональність зауваг московського посла, висловлених під час розмов з українськими посадовцями 20–23 січня. До речі, тоді ж він недвозначно натякнув на доцільність участі у московських переговорах й самого Б. Хмельницького¹⁶⁰.

Як оцінити подію, що відбулася 18 січня у Переяславі? Відомо, існує величезна за обсягом історіографія цієї проблеми, що демонструє надзвичайну розмаїтість поглядів¹⁶¹, синтез

¹⁵⁹ Там же. С. 466.

¹⁶⁰ Там же. С. 473–477.

¹⁶¹ Про стан історіографічної розробки проблематики питання див.: Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). С. 605–652; Кравченко В. Концепція Переяслава в українській історіографії // Там само. С. 463–523; Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф. С. 71–82; Маслак В.І. Ранньомодерна українська державність в сучасних польській та російській історіографіях: Дис. ... докт іст. наук. Кременчук, 2015. С. 112–135, 191–221, 274–295; Матях В. Українсько-російські відносини в історіографічних концепціях другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. // Україна та Росія... С.499–522; Мицик Ю. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. // Там само. С. 523–565; Нагельський М. Переяславська рада 1654 року в польській історіографії // Переяславська угода 1654 року (історіографія та дослідження). С. 653–679; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Там само. С. 202–218; Сисин Н.Ф. Образ Росії та українсько-російських взаємин в українській історіографії кінця ХVІІ – початку ХVІІІ сторіччя // Там само. С. 431–462; Його ж Переяславська рада в англomовній історіографії // Там само. С. 680–700; Степанчук Ю.С. Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії. Вінниця, 2018. С. 21–49,

яких давно вимагає спеціальних монографічних форматів. Найприкметнішою особливістю цього масиву історіографічного доробку, насамперед, тієї його частини, що створювалася в інтерпретаційних традиціях імперсько-радянської доби, є передусім те, що він сформувався не на ґрунтовній джерельній базі з виразною суперечливістю її змістової інформації, а став переважно вислідом насильницького впровадження у наукові практики ідеологічних концептів Московії й СРСР, а також (і не в останню чергу) полярності політичних поглядів авторів праць. Під сукупною дією цих факторів загалом тривіальна для ранньомодерного міжнародного простору континенту подія, пов'язана з встановленням відносин протекторства, обернулася у сакралізований епізод щонайменше європейського масштабу значимості – «об'єднання (возз'єднання) Русі», «возз'єднання України з Росією», «одності українського й російського народів» тощо. І якщо українські історики ще у 90-х роках ХХ ст. повністю відмовилися від цих політико-ідеологічних постулатів (першим довів їх штучну сконструйованість ще у другій половині 1960-х років М. Брайчевський¹⁶²), то російські продовжують наполегливо впроваджувати у свої наукові практики ці ідеологічні штампи, інколи намагаючись дещо підретушувати, а останнім часом навіть виопуклити найбільш одіозні їх положення.

75–207, 245–337, 338–359, 385–493; Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок ХІХ – кінець 80-х років ХХ століття) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). С. 524–604; Яценко В. Сучасна російська історіографія про козацьку революцію 1648–1657 рр. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Харків, 2005. Т. 11. С. 272–278 та ін.

¹⁶²Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції. Торонто, 1972. Перевидано з коментарями І. Гірича: Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). С. 294–418.

Потреба в деміфологізації 18 січня 1654 р. як сакрального в історії українсько-російських міждержавних відносин дня ухвали Переяславської ради, а водночас феноменального зразка можливих маніпуляцій з історичною пам'яттю і свідомістю, причому з долученням до цього представників наукового світу, стає особливо очевидною в реаліях сьогодення, коли спровокований воєнною потугою Російської Федерації виклик українській державності та й самому існуванню українства як цивілізаційного феномена вводить подальшу перспективу розвитку міждержавних відносин між Україною і Росією в абсолютно відмінне русло.

Де факто в далекому 1654 р. у цей день відбулася тривіальна, в масштабах ранньомодерних європейського та азійського світів, подія – прийняття українською елітою царя як міжнародного гаранта, з наступним принесенням присяги йому на вірність. Через неповних 5 років (у вересні 1658 р.) український політикум відмовляється від його протекторства, уклавши Гадяцький договір з Річчю Посполитою. Чинність укладеного навесні 1654 р. Переяславсько-Московського договору тим самим перекреслюється. Політичний потенціал Переяслава 1654 р. на цьому вичерпався.

Єдиним позитивним здобутком для України цих років стало збереження, внаслідок непохитної позиції Б. Хмельницького в обстоюванні національних інтересів, життєспроможності витвореної революцією держави. Московії ж вдалося посилити військово-політичну могутність, що дозволило їй переформатувати усталену на той момент у Центрально-Східній Європі рівновагу сил на свою користь. І на цьому історія могла б поставити крапку на визначеному в Переяславі статусі України як держави-протекторату. Однак зрослі за ці кілька років анексійні амбіції північно-східного сусіда Українського Гетьманату по геополітичному простору уготували останньому перспективу поступового насильницького втягування в політичне тіло імперії, а заодно ввели в українсько-російські відносини міф Переяслава як їх дієвого корелятора, причому

у вже значно ширшій хронологічній тягlostі. Як наслідок, імперський ідеологічний монстр змусив і через сотні років українських патріотів обвинувачувати Б. Хмельницького за гріх, якого він не скоїв, а проросійськи налаштовану частину українського суспільства й етнічних росіян імперії підносити за те, чого не вчиняв.

Власне, можна говорити про дві взаємовиключні тенденції – укорінення на рівні буденної (і не лише) свідомості українців символу Переяслава як уособлювача вікових змагань за «возз'єднання» Русі, з одного боку, а з іншого – як прологу до більш ніж трьохсотрічного поневолення України, тернистого вінця для українського народу. Але про яку частину України йдеться? З цього приводу зазначимо, що на час згоди на російське протегування територія Української держави концентрувалася у межах колишніх Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Більшість українських земель продовжувала залишатися за Варшавою. Ментально-територіальний розкол, спровокований громадянським протистоянням 1660-х років та політично узаконений Андрусівськими домовленостями 1667 р., закріпив правобережний регіон за Варшавою, а після 22-річного перебування Подільського воєводства у складі Османської імперії (1672–1699 рр.) вся Правобережна Україна перейшла під зверхність польського короля і лише після трьох поділів Польської держави наприкінці XVIII ст. відійшла до Російської імперії. Західноукраїнські землі (Белзьке і Руське воєводства – Східна Галичина) тільки у 1939 р. увійшли до складу Радянської України, Буковина була з'єднана з нею у 1940, а Закарпаття – у 1945 рр.

Отже, понад століття після Переяслава до імперського простору було інкорпоровано лише Гетьманщину – Лівобережжя та Київ з околицями. Не менш важливо зауважити, що цей регіон до середини 1760-х років користувався статусом автономії (щоправда, сам обсяг автономних прав постійно урізувався), чого не мали Правобережна і Західна Україна під Річчю Посполитою (до речі, козацтво тут було заборонене ще

1699 р., а остаточно ліквідоване 1713 р.; становище посполитих виявилось значно складнішим, ніж на Лівобережжі). Лише після знищення державних інститутів Гетьманату й запровадження у 1783 р. кріпацтва ситуація в підросійській частині України різко погіршилася як в політичному, так і соціальному аспектах. Тут (як, до речі, і на приєднаних пізніше теренах Правобережжя) розпочався тотальний процес нівелювання української ідентичності, який виявлявся у розмиванні національної самосвідомості спробами зросійщення місцевого населення через освіту і культуру, в посиленні асимілятивних практик і міжетнічних шлюбів, що руйнувало систему маркерів самоідентифікації та притаманну українцям ментальність, позбавляло їх історичної пам'яті, виховувало лояльність до імперського режиму.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКО-МОСКОВСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ ТА УКЛАДЕННЯ ДОГОВОРУ ПРОТЕКТОРСТВА

Враховуючи скрупульозну увагу науковців до динаміки переговорного процесу щодо укладення договору про умови визнання зверхності Москви, розробленого гетьманом і старшиною його проєкту та змісту «Березневих статей», ухвалених царем, обмежимося лише загальним акцентуванням найважливіших моментів. Насамперед, спробуємо виділити особливості початкового етапу переговорів, а саме: обміну думками з В. Бутурліним 20–23 січня з приводу стрижневих ідей, які мали бути закладеними в майбутні клопотання перед Олексієм Михайловичем.

Аналіз змісту дипломатичних дебатів підтвердив відсутність в українських переговорників чіткої позиції щодо необхідності підведення правової бази під обґрунтування державної окремішності України. На переговорах українська сторона скоріше демонструвала намагання забезпечити гарантії корпоративним інтересам козацької спільноти, аніж цілеспрямовану державницьку позицію¹⁶³. А відтак перелік клопотань з українського боку швидше мав вигляд випадково озвучених пропозицій, ніж систему чітко сформульованих наріжних запитів, що потребували негайного професійного реагування. Звичайно, у жодному випадку не можна ігнорувати того факту, що в розпорядженні дослідників є лише переповіданий В. Бутурліним зміст висунутих українською владою вимог. З цього приводу А. Яковлів зауважував: «Впадає в очі безсистемність,

¹⁶³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 743–766, 784–844; Т. IX. Ч. 2. Київ, 1997. С. 1479–1508; Дашкевич Я. Марєво Переяслава над Україною. С. 118–124; Його ж. Переяслав 1654: дискусійні проблеми. С. 23–31; Його ж. Переяслав-1654: три важкі питання // Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії політики, культури. С. 107–114; Його ж. Переяслав-1654: ще три настирливі питання // Там само. С. 114–118.

уривчастість запису, а головне, відчувається певна стилізація, перерібка, яка мала за ціль висунути наперед усе, що йшло на користь Москви й на шкоду вольностей В. З.»¹⁶⁴. І все ж слід визнати явну недосконалість змістової платформи цих попередніх перемовин української сторони.

Вже через день після ради Б. Хмельницький у присутності генеральних старшин і полковників висловив побажання, аби цар «велел у них учинить Войска Запорожского 60000 человек», підтвердив чинність усіх їхніх посад, а паралельно підняв питання про непорушність соціальної структури Української держави: «и ныне бы государь пожаловал, велел быть по тому, чтоб шляхтич был шляхтичем, а казак казаком, а мещанин мещанином; а казаком бы де судитца у полковников и у сотников. А чтоб де не так быть, как были за польским королем: покаместа казак жив, потаместа за ним и маетность, а как умрет, и паны де те маетности отбирали на себя, и жон и детей высылают вон; да и вольностей бы их пожаловал государь, отнимать у них не велел». На це В. Бутурлін запевнив присутніх, що Олексій Михайлович «пожалует их, хто в каком чину был, и ныне будет так же: шляхтич шляхтичем, казак казаком, мещанин мещанином, а после умерших казаков пожалует государь, у жон их и у детей маетностей их и имений отнимать не вилит и вольностей их не отнимает»¹⁶⁵. В ході перемовин українській стороні вдалося також заручитися його згодою на звільнення козаків від сплати мита, мостового й перевізного¹⁶⁶.

22 січня до очільника російської дипломатичної місії з'явилися генеральні старшини і полковники (гетьман при цьому не був присутнім), між якими, вочевидь, існувала домовленість на старшинській раді домагатися писемного підтвердження старшинських і козацьких прав, свобод і маетностей.

¹⁶⁴ Яковлів А. Українсько-московські договори... С. 17.

¹⁶⁵ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 473.

¹⁶⁶ Там же.

Вони говорили: «не изволили де вы присягать за великого государя нашего его царское величество, и вы де **дайте нам письмо за своими руками, чтоб вольностям их, и правом, и маетностям быть попрежнему, для того чтоб всякому полковнику было что показать, приехав в свой полк**». Втім, В. Бутурлін рішуче відхилив це прохання¹⁶⁷.

Таємно від Б. Хмельницького (та, очевидно, й загалом козацького старшинського проводу) до боярина «приходили шляхта и говорили, **чтоб шляхта была меж казаков знатна, и судились бы по своим правом, и маетностям бы ними быть попрежнему. И приносили на письме имена свои, воеводства и уряды себе розписали**». У відповідь В. Бутурлін, не приховуючи обурення, відповів, «что они то делают непристойным обычаем: **ещо ничево не видя, сами себе пописали воеводства и уряды, чего и в мысль взяти не годилось**». Він погрожував повідомити про їхнє звернення Б. Хмельницького, тим більше, що від нього «государю о том челобытъя не было». Налякавшись, шляхтичі почали прохати боярина «гетману про то не сказывать»¹⁶⁸. Отже, маємо першу джерельну інформацію про незадоволення покозачених шляхтичів породженою революцією новою моделлю соціально-економічних відносин, в якій вони опинилися поза панівним становищем у суспільстві, тож прагнули через голову володаря булави за допомогою втручання царської особи поновити попередній стан речей. На тлі цього групового соціального егоїзму проявилася також жадоба до збагачення І. Виговського. Він єдиний з-поміж старшин повідомив В. Бутурліну, що звертатиметься до Олексія Михайловича з проханням дозволити «ему маетностями ево владети попрежнему; а к тому б пожаловал государь, **велел ему дати и иные именья**»¹⁶⁹.

¹⁶⁷ Там же. С. 475.

¹⁶⁸ Там же. С. 476.

¹⁶⁹ Там же. С. 474.

Перемовини засвідчили продемонстровані вищим керівництвом Української держави при розв'язанні двох вкрай важливих проблем для збереження у статтях майбутнього договору правових підвалин внутрішньополітичного суверенітету важко зрозумілі чи то неуважність, чи то брак належного досвіду спілкування з московською бюрократією. Перша з них стосувалася впровадження в Україні воєводського управління, чого наполегливо домогалася від гетьмана Москва. Так, 11 січня 1654 р. В. Бутурлін, вже перебуваючи на шляху до України, отримав царську грамоту з наказом порушити клопотання, щоб Б. Хмельницький звелів надіслати до Києва «кого пригоже» для зустрічі воєвод з військовими підрозділами, що їх він начебто особисто ще восени 1653 р. запрошував до низки українських міст через посольство Л. Капусти¹⁷⁰. 20 січня. В. Бутурлін знову звернувся до Б. Хмельницького, на цей раз вимагаючи від нього створення сприятливих умов для перебування воєвод у Києві та в інших містах.

Оскільки питання розміщення воєводських гарнізонів майже одразу після переяславських домовленостей перетворилося на центральне в контексті зіткнення інтересів Гетьманату й Московії (за словами М. Грушевського, «висилка воєвод... послужила основою всеї пізнішої московської політики на Україні...»¹⁷¹), зупинимося на ньому дещо детальніше. Єдиним джерелом, яке містить хоч якусь стосовну до цього інформацію, залишаються матеріали ухвали Земського собору від 11 жовтня 1653 р. (інструкція гетьмана Л. Капусті та зміст його переговорів у Москві не збереглися). У них констатовано, що «Лаврин Капуста говорил: приказывал де с ним гетман Богдан Хмельницкой, а велел государю бити челом, чтоб **государь велел прислать в Киев и в-ыные города своих государевых воевод, а с ними ратных людей, хотя с 3000 человек, и то для тех же государевых воевод...**»¹⁷².

¹⁷⁰ Там же. С. 456.

¹⁷¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 660.

¹⁷² Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 412.

Постає запитання: чи дійсно гетьман клопотався щодо цього перед царем, а якщо так, то яких, власне, воєвод мав на увазі: «полкових», які командували військовими підрозділами, чи «городових», котрі виконували функції адміністративно-військового управління містом або повітом? М. Грушевський схилився до думки, що «така формуліровка жадання військової помочи з'явилася наслідком “разговорів” Капусти з боярами в Москві»¹⁷³, хоча і допускав імовірність їхнього зініціювання Чигирином¹⁷⁴. На переконання Ф. Шевченка, гетьманський посланець, не маючи такого доручення від Б. Хмельницького, погодився на приїзд воєвод під впливом росіян¹⁷⁵. Т. Таїрова-Яковлева з цього приводу зауважувала: «Капуста прохав саме про воєнну допомогу і наяву взаємне непорозуміння»¹⁷⁶.

Як на наш погляд, Л. Капуста (один з найдовіреніших старшин Б. Хмельницького) не міг порушити отриманої інструкції, в якій, вочевидь, йшлося тільки щодо направлення воєводи до Києва. Безсумнівно і те, що вживання українською стороною самого терміну «воєводи» застосовувалося виключно до військового командування («полкових»), оскільки, як неодноразово відзначалося, для гетьмана найважливішим у відносинах з Московією було отримання воєнної підтримки. Тож важко уявити, щоб в умовах активних воєнних дій й відсутності домовленостей щодо царського протегування Б. Хмельницький, відправляючи до нього Л. Капусту з проханням про воєнну допомогу, клопотався про надіслання воєвод-адміністраторів.

¹⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 644.

¹⁷⁴ Там само. С. 660-661.

¹⁷⁵ Шевченко Ф.П. Русские воеводы на Украине. Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия (1940) // Шевченко Ф.П. Историчні студії. Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження) / Упоряд. С. Батурина. Київ, 2014. С. 119–120.

¹⁷⁶ Таїрова-Яковлева Т. Инкорпорация... С. 83.

Тож у даному випадку маємо справу зі створеним у Посольському приказі прецедентом, коли «московські дяки спрепарували з сього прохання присилки воєвід “городових” – до головніших українських міст»¹⁷⁷, що надалі стало підставою для російських урядовців і дипломатів маніпулювати на цьому в інтересах Москви. Однак залишається не зрозумілим, чому гетьман вирішив не нагадувати про те, що він погоджувався за посередництва посольства Л. Капусти на направлення «полкових» (а не «городових») воєвод з тритисячним підрозділом лише до Києва. Останнє не пройшло поза увагою В. Бутурліна і не могло бути ним витлумачено інакше, ніж як згода на появу цих московських адміністраторів в українських містах. Цілком спокійною виявилася реакція на це у конфіденційній розмові з боярином й генерального писаря¹⁷⁸.

Так само не зрозуміло, чому без попереднього всебічного вивчення такого складного питання, як визначення форми й механізму виплати Україною данини (трибуту) царю як протектору, 20 січня гетьман зініціював відповідне обговорення з російським представництвом. Причому, якщо вірити В. Бутурліну, в ході його український володар і словом не обмовився щодо того, щоб відразу встановити її фіксовану суму та усунути від цієї справи росіян. Загалом висловлена Б. Хмельницьким з цього питання пропозиція сформульована досить нечітко «...чтоб великий государь его царское величество указал з городов и с мест, которые поборы наперед сего збираны на короля, и на римские кляшторы, и на панов, збирати на себя...»¹⁷⁹. Конкретизував механізм збору данини І. Виговський, котрий запропонував Москві найгірший для України варіант. Як витікало з його слів, спочатку цар мав надіслати до протегованої держави своїх посланців з тим, щоб описати **«на него, государя, королевские, и панские, и всякие**

¹⁷⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 660–661.

¹⁷⁸ Акты ЮЗР. Т. X. С. 471, 473, 475.

¹⁷⁹ Там же. С. 471.

места». З появою в Україні воєвод місцеві урядники мали їм передавати зібрані кошти¹⁸⁰.

Отже, маємо підстави стверджувати про низький рівень готовності гетьмана та його канцелярії до проведення перших прелімінарних переговорів щодо укладення договору про умови прийняття московського протекторства. Закрадається думка, що вони попросту злегковажили цим, як і загалом підготовкою до переяславської акції. Чому? Наявні джерела не дають змоги дати на це задовільну відповідь. Тож залишається погодитися з М. Грушевським в тому, «що як реальні політики, вони взагалі мало значіння надавали таким зверхнім формам, а покладалися на те, що реальні взаємини сил і обставин визначають фактичні взаємовідносини московського й українського осередка, міру залежності і практику відносин». Саме цим український вчений і пояснював ту «необережність, яку Хмельницький виявив у своїх розмовах з Бутурлиним і тов. в Переяславі на тему дальших взаємовідносин ... даючи московському урядові таки аванси у сих взаємовідносинах, які він легко міг би обминути, коли б більше рахувався з тим ужитком, який з них могла зробити Москва». У підсумку М. Грушевський зауважив: «Думається також міні, що він взагалі не досить оцінював елементи внутрішньої слабости свого режиму на Україні і всі небезпечні можливості, які тепер могли виникнути на ґрунті тіснішого зближення з Москвою і її протекторату»¹⁸¹.

Як на перший погляд, така оцінка видатного історика може показатися надмірно критичною. Однак не без щемливої гіркоти доводиться визнати, що, на жаль, та легковажність і до певної міри безвідповідальність, що їх продемонстрували гетьман і його оточення у чи не найскрутніший для долі Української держави час, стали наслідком уже згадуваної політичної незрілості молодого державницької еліти, що проя-

¹⁸⁰ Там же. С. 475.

¹⁸¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 759.

вилось недостатньою вкоріненістю у її свідомості ідеї незалежності, схильністю до конформізму, слабкою політичною консолідацією та іншого роду негачіями¹⁸². Збігшись у часі, ці деструктивні чинники й стали причиною помітних провалів в їхній діяльності. «В результаті й бачимо, що старшина безпомічно й безвладно плутається між свідомістю свого фактичного державного керівництва, витвореного революційною практикою останніх літ – де військові урядники фактично зайняли місця функціонерів королівських, панських і церковних – р.- католицьких, перебрали їх функції, обернули доходи до військового скарбу і т. д., – і юридичним станом речей; колишньою передреволюційною конституцією Річипосполитої», – підкреслює М. Грушевський. І завершує свій розлогий аналіз допущених українськими високопосадовцями у переговорах з московською дипломатичною місією прорахунків висновком: «Скільки в їх безтактних вихватках було персональних мотивів – бажання забезпечити собі ласку нового пана, а скільки більш загального стратегічного ходу – можливо заінтересувати його новою провінцією, чи васальною країною, трудно сказати. **Але не видно, щоб знайшовсь хоч один, який би крикнув: “Сій! По сей дуб миля! тут межа української державности”**»¹⁸³.

Своє продовження історія з воєводами, як і з процедурою організації виплат до кремлівської скарбниці, отримала вже на московському раунді переговорів, який відбувся в березні 1654 р. Зокрема, тоді українські послы, керуючись усним дорученням гетьмана, пробували переконати Москву не надсилати цих посадовців до українських міст. В контексті розгорнутої ще на початках переговорного процесу дискусії українською стороною пропонувалося, щоб на цю посаду

¹⁸² Степанков В.В. Політична еліта України: процеси становлення, сфера діяльності, міжгрупові взаємини, політичні погляди (1648–1676 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 8–10, 13–14.

¹⁸³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. ІХ. Ч. 1. С. 766.

призначали осіб «из их же людей, которые б были люди знатные и верные и права их казацкіє знали», поклавши на них і обов'язок «на государя и доходы всякіє» збирати. Якщо б цар відхилив цей варіант, то все одно право збору податків мало залишатися за місцевими чиновниками, які б потім віддавали «по их же правам» прибутки «воеводам и приказным людям» (ст. 7). Посли наполягали на призначенні воевод лише до Києва й Чернігова, «**а в иных бы городех воеводам не быть**». За більш радикальним варіантом цар взагалі мав відмовитися від наміру впровадження інституту воевод в адміністративно-управлінську систему України і передати повноваження щодо виплати данини особисто Б. Хмельницькому: «...а прикажет ведать гетману по прежнему, и гетман де учнет присылать ко государю **казну по всякой год, сметя сколко доведетца местным делом**» (ст. 14)¹⁸⁴.

Як стає очевидним з цієї промови послів, оптимальною моделлю виплати данини для гетьманського уряду виявилася османська. Зокрема, послі наголошували, що за бажанням государя «гетьман де и войско запорожское учнут... доход давать с войска запорожского против того ж, **как собирает турецкой салтан с Венгерской и с Мутьянской и с Волоской земли, сметя местным делом**. А переписать бы те все доходы и в смету положить кому государь укажет своему государеву человеку» (ст. 15)¹⁸⁵.

Наполегливість української дипломатії була винагороджена тим, що Москва так і не наважилася внести до договору статтю про **впровадження в Україні воеводського управління**. Втім, вона спробувала реалізувати свій задум щодо введення в адміністративну структуру українських міст **засначеної категорії російських чиновників** царським розпорядженням. Українські послі дізналися про це під час відпускної аудієнції 29 березня, коли їм було оголошено відповідний наказ Олексія Михайловича. Заскочені зненацька, вони лише

¹⁸⁴ Акты ЮЗР. Т. X. С. 439-441.

¹⁸⁵ Там же. С. 441.

спромоглися на коротку відповідь: «...в том де воля государева»¹⁸⁶.

23 січня Б. Хмельницький виїхав до Чигирина. Наступного дня В. Бутурлін та московські урядники почали роз'їжджатися з Переяслава по 17-ти полках для прийняття присяги на вірність царю від місцевого населення. Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що далеко не завжди ця процедура відбувалася без ексцесів – мали місце спроби уникнення участі в цьому дійстві, спротив, застосування українською владою насильства, на що неодноразово звертали увагу О. Апанович, В. Брехуненко, М. Грушевський, О. Гуржій, І. Крип'якевич, Ю. Мицик та інші дослідники. Як засвідчив чорнобильський протопоп 6 лютого 1654 р., «Хмельницький видав нас усіх у неволю московському цареві, видав по Володимир, по Туров і ще далі. Він сам присягнув зі своїм військом і суворо привів місто Київ під загрозою карання мечем до того, що присягли, тільки духовенство не присягало, а ці всі міста й містечка присягли»¹⁸⁷. Подібне підтверджується й даними інших свідків. Так, якщо вірити відомостям шляхтича С. Павші з його листа від 7 лютого до віленського воєводи Я. Радзивілла, то після присягання гетьманом і полковниками у Переяславі «переяславських міщан гнали до присяги, якій вони дуже опиралися. Місцевий вїйт (аж) захворів, коли його, хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці. Він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї присяги». Автор листа занотував, що наступного дня після приїзду московської депутації до Києва «було сповіщено весь київський магістрат і посполство, аби йшли присягати. Ті дуже впиралися й не хотіли йти, але їх, як бидло гнали козаки... Але вони, присягаючи, не називалися своїм власним іменем,

¹⁸⁶ Там же. С. 475.

¹⁸⁷ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упоряд. док. іст. наук, проф., протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Ю. Мицик. Т. 3: (1651–1654). Київ, 2014. С. 139.

а після цієї присяги дуже на неї нарікали й Господа Бога просять, аби якнайшвидше прийшли війська його королівської мості».

С. Павша детально описав, зокрема, позицію київського духовенства на чолі з орієнтованим на Польщу митрополитом С. Косовим: «Його мость митрополит не дозволив присягати, так само, як і отець архімандрит, і все духовенство, пославшись на те, що не мають згоди від константинопольського патріарха», а також констатував факт того, що Уманський і Брацлавський полки «не хотіли бути [у ньому] з Хмельницьким і їхати задля цієї присяги до Переяслава. У тій Україні стався розкол наполовину»¹⁸⁸. 21 лютого цей респондент повідомляв своєму адресатові про те, що «Кропивенський і Полтавський полки відірвалися від Хмельницького, не хотіли [козаки] присягати московському цареві й виникли ганебні заворушення... Силою взяли присягу в чорнобильців і то не від багатьох, а тамтешні міщани, невдячне прийнявши москву, роз'їхалися по різних містах і містечках... Отець митрополит і архімандрит Київські ще не присягнули й присягати не хочуть і з тим декларувались, що воліють померти, ніж присягати московському цареві»¹⁸⁹.

Припускаємо, що ця й інша інформація нерідко живилася чутками, далекими від істини. Проте, безсумнівно, вона засвідчує той важливий факт, що значна частина населення не приховувала своєї розгубленості й невдоволення прийнятою у Переяславі ухвалою. З іншого боку, маємо і свідчення протилежного характеру. Так, грек М. Костянтинів, а також інші подорожники, які тоді проїжджали через Україну до Москви, розповідали, що в усіх містах і містечках «везде православные христиане благодарят бога о том, что пожаловал государь, изволил их принять под свою государскую руку. И радуютца де все от мала и до велика...»¹⁹⁰. «По усей Україні

¹⁸⁸ Там само. С. 142–143.

¹⁸⁹ Там само. С. 147.

¹⁹⁰ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 551–552.

увесь народ з охотою тоє учинил», – так описано процедуру принесення присяги в Літописі Самовидця¹⁹¹. Тож, можливо, і мав рацію С. Павша, коли писав, що симпатії й антипатії українців до Москви на той час розділилися приблизно «на половину».

Тим часом Б. Хмельницький й Генеральна канцелярія розробляли проект договору. Не виключено, що його окремі положення обговорювалися на старшинських радах у Корсуні й Чигирині (інформація щодо цього, на жаль, відсутня). До кінця лютого роботу було завершено, і 27 числа посольство, очолюване С. Богдановичем-Зарудним і П. Тетерею, виїхало на перемовини до Москви. Цього ж дня гетьман звернувся з листом до царя, в якому знову, як і в своїй промові на Переяславській раді, виразно наголосив не на привілеях козацької спільноти чи інших соціальних станів і груп, і не на розв'язанні тих чи інших вузьких питань, а на національно-державних інтересах всього українського суспільства. Саме ідея їхнього відстоювання перед Москвою наскрізно проходить через усі його клопотання.

Він закликав Олексія Михайловича вислухати «милостиво» і послів, «и нас, Богдана Хмельницкого, гетмана Войска Запорожского, и все Войско Запорожское и весь мир христианский российский духовных и мирских людей, во всяком чину сущих, и милости от тебе великого государя нашего, твоего царского величества, ищущих, пожаловать ущедрить». Далі в листі перелічуються основні вимоги української сторони: «И права, уставы, привилея и всякия свободы и державы добр от духовных и мирских людей, во всяком чину и преимуществе сущих, елико кто имяше от веков, от князей, от панов благочестивых и от королей польских, **в государстве Российском наданных, о них же мы кровь свою проливаем, от дедов и прадедов тья содержашее...** велико просим твоего царского

¹⁹¹ Літописець Самовидця / Вид. підгот. канд. філол. наук Я.І. Дзира. Київ, 1971. С. 67.

величества, изволь твое царское величество утвердить и своими грамотами государскими укрепить навеки»¹⁹².

Аби позбавити московського монарха підстав відхилити комплекс порушених клопотань щодо умов згоди на його протекторство, Б. Хмельницький вдався до вдалого політичного маневру – він вирішив послатися на незмінність царського слова, переданого через В. Бутурліна, щодо уконтентування їхніх прохань: **«Таково бо государское твоего царского величества слово нам тот же ближней твоего царского величества боярин с товарищи обещал: “И большая сих речей одержите от великого государя, его царского величества, егда воспросите, большими вас, рече, свободами, державами и добрами пожалует его царское величество, паче королей польских, княжат древних российских, точно челом бейте и верно служите его царскому величеству”»**¹⁹³. Гетьман слушно прорахував, що Олексій Михайлович навіть за великого бажання не наважиться офіційно зректися проголошеного посольством запевнення в незмінності його слова. Саме в цьому, на наш погляд, слід шукати причину, що спонукала монарха до пошуку компромісів і поступок під час дискусій його урядників з українськими послами. Загалом важко не погодитися з висловленою А. Яковлівим високою оцінкою цього документа. «Треба підкреслити, – зауважував дослідник, – що грамота робить вражіння суцільності й складена у виразах, які охоплюють цілу державу Українську з усіма станами населення. Підкреслено зокрема, що гетьман і В. З. просять затвердження всіх прав і вольностей в їх державі (“государстве Російском”»)¹⁹⁴.

Натомість «Прохання до Олексія Михайловича...» (власне, сам проект договору) вражає безсистемністю свого структурування. Цей документ, який складається з двадцяти трьох

¹⁹² Документи Богдана Хмельницького... С. 320–321.

¹⁹³ Там само. С. 321.

¹⁹⁴ Яковлів А. Українсько-московські договори... С. 20.

пунктів, скомпонований «без жадного логічного порядку й зв'язку: статті загального характеру вміщено між статтями, що торкаються окремих спеціальних предметів, статті, що торкаються цілої держави, вміщено між статтями, які трактують про окремі стани населення, про їх окремі права й вольності», в силу чого, як цілком доречно зауважував А. Яковлів, «основна ідея, якою кермувалися гетьман і старшина і яку вони клали в основу проекту договору з Москвою, розбилася й замаскувалася питаннями менше важливими, які до того ще й непотрібно підкреслено й висунуто на перший плян»¹⁹⁵.

На думку М. Грушевського, подібний структурний хаос «пояснюється мабуть тим, що петиція ся складалася мабуть не відразу – вона носить на собі сліди різних перерібок і доповнень, які були результатом довгих і змінних в своїм складі нарад, що відбивали на собі різні погляди, настрої і течії в війську»¹⁹⁶. Можна припустити, що вчений мав рацію. Але у зв'язку з цим постає запитання: маючи в канцелярії більше 10 писарів, невже так важко було заново переписати текст відповідно до встановленого формуляра? Складається враження, що, імовірніше за все, на той час у Генеральній канцелярії ще не було усталеного зразка оформлення подібного роду документів, чим і пояснюється допущена непослідовність фіксації його пунктів, без врахування політичної значимості їхнього змісту, тематичної спрямованості, логічного зв'язку тощо.

Аби з'ясувати, як уявлявся гетьману, генеральним старшинам і полковникам, які склали ядро тогочасної еліти, оптимально вигідний для них варіант царського протегування, у жодному випадку не можна обмежуватися аналізом кожної статті окремо, без її логічного ув'язання у загальне призначення документа. Свого часу на це звертав увагу й А. Яковлів, коли наголошував на необхідності «знайти основну ідею

¹⁹⁵ Там само. С. 21.

¹⁹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч.1. С. 789.

договору, переіменити порядок статей відповідно до їх змісту» і елементарної логіки¹⁹⁷.

На цій підставі нами виокремлено кілька найбільш важливих смислових блоків, які й визначали профіль тогочасної політичної культури українського політикуму та ієрархію в ній суспільних цінностей. Центральним з-поміж них виявився не політичний (як можна було сподіватися, враховуючи, що йшлося про умови встановлення відносин протекторства), а **станово-соціальний**. Це, насамперед, забезпечення визнання Москвою завойованого реєстровим козацтвом статусу «політичного народу» – усіх його традиційних і набутих прав, привілеїв і свобод, включаючи власну юрисдикцію й приватну власність на земельні маєтності з правом їх успадкування дружинами і дітьми. Також йшлося про встановлення козацького реєстру у 60 тис. осіб, фіксованої платні для старшин (відповідно до посади) й окремих виплат Війську Запорозькому за службу (ст. 1, 2, 7–12, 21). Порушувалося клопотання щодо особливого забезпечення запорожців, котрі «за порогами Коша берегут... понеже трудно его одново без людей оставлять»¹⁹⁸.

Як на перший погляд, дещо неочікуваною видається увага до обстоювання інтересів шляхти, якої як стану в українському суспільстві де-факто тоді вже не існувало. Адже її абсолютна більшість з початком революції залишила Україну й брала активну участь на боці Речі Посполитої у боротьбі проти повсталого українського людності. Однак гетьманська влада клопоталася про збереження усіх «шляхетцких вольностей», що існували до 1648 р., починаючи від володіння маєтками й завершуючи участю у гродському і земському судочинстві. Офіційним приводом проголошувалися наміри схилити решту шляхти до вірної служби «царській величності» (ст. 3)¹⁹⁹.

¹⁹⁷ Яковлів А. Українсько-московські договори... С. 21.

¹⁹⁸ Документи Богдана Хмельницького... С. 323–325.

¹⁹⁹ Там само. С. 323.

Насправді ж, на наш погляд, для цього існували інші мотиви. Не є таємницею, зокрема, той факт, що, власне, показана шляхта складала досить впливове угруповання серед владної верхівки (включаючи гетьмана й генерального писаря). Тож не виключено, що у такий спосіб йшлося про забезпечення її майбутнього після завершення військово-політичної кар'єри.

4-та стаття «Прохання до Олексія Михайловича...» передбачала збереження міського самоврядування²⁰⁰. Проте тут владна верхівка припустилася серйозного прорахунку, надавши дозвіл переяславській громаді направити окреме посольство до царя з тим, щоб добиватися підтвердження міських привілеїв. Тим самим було створено прецедент виведення з-під прерогатив українського політичного центру міст з магдебурзьким правом, що загрожувало підривом пріоритетності гетьманської влади перед владою царя²⁰¹.

Фактично, за виключенням 17-ої ст., що залишала за Україною право самостійно визначатися з тим, «хто казак», а «хто простий»²⁰², не згадувалося про механізми забезпечення здобутих у Селянській війні 1648 – першої половини 1652 рр. прав і свобод нереєстрового козацтва (показаного поспільства) й селянства. Тобто, у цьому проявився очевидний поворот в соціальній політиці гетьманського уряду, що загрожував руйнуванням вибудованої в перші роки революції абсолютно нової для Європи соціальної моделі.

До другого блоку віднесемо статті, в яких відбилися уявлення еліти про прийнятні для неї **форми підпорядкованості Українського Гетьманату міжнародному патронуві**, або, якщо сказати іншими словами, **обсяги збереженості державної суверенності національного політичного організму**. Перш за все, в питанні виплати данини до царської скарбниці

²⁰⁰ Там само. С. 323–324.

²⁰¹ Документи Богдана Хмельницького... С. 326; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч.1. С. 794–795.

²⁰² Документи Богдана Хмельницького... С. 325

українська сторона орієнтувалася на вже відомі в міжнародному житті практики і наполягала на одноразовій сплаті визначеної суми: «...как по иных землях дан вдруг отдаецца, волили бы есмь и мы, **чтоб цену давать ведомую от тех людей, которые твоему царскому величеству належат...**». Якщо б у Москві стали заперечувати проти цього, пропонувалося не передоручати справу збору податків російським чиновникам. Виключенням могло б стати обрання на воєводську посаду місцевого кандидата. Відповідно обрані з «наших людей» гідні урядники мали займатися збором данини на царську користь і відправляти її до московської скарбниці (ст. 4)²⁰³. Аргументувалося це тим, що «наехав бы воевода, права ломати имел и установы какие чинил, и то людем имело бы бити в великую досаду, понеже праву иному не могут вскоре навыкнуги и тяготы такие не могут понести, а тутошних людей когда будут старшие, тогда против прав и установ тутошних будут исправляти» (ст. 15–16)²⁰⁴. В проєкті йшлося також про збереження фактично в повному обсязі зовнішньополітичного суверенітету України. Єдиним обмеженням, яке погоджувався взяти на себе український політиком, могло стати зобов'язання повідомляти царю про прибуття послів, неприязно налаштованих до Московії (ст. 14)²⁰⁵.

Отже, неважко переконатися в намаганнях гетьмана і старшин звести залежність України від протектора до мінімуму. На відміну від «перейславських балачок», тепер йшлося про недопущення, як підкреслював М. Грушевський, «ніяких царських воєвод, ніяких царських міст і доходів, **єсть Україна як васальна держава, на чолі її військо, на чолі війська гетьман. Він один репрезентує державу перед московськими зверхниками, і поза ними ніяких сепаратних відносин і зносин з московським урядом українських установ, чи станів,**

²⁰³ Там само. С. 323-324.

²⁰⁴ Там само. С. 324.

²⁰⁵ Там само.

чи окремих людей! Се те що ми, сучасні історики, правники і т. д., відгадуємо як провідну ідею українських політиків в їх відносинах до Москви». При цьому вчений не оминув увагою непослідовності дій останніх, відсутності у них цілеспрямованості й рішучості. «Але або вони самі не досить ясно, послідовно і рішучо проводили сю політику, – зауважував він, – або не знаходили відповідної підтримки у тої частини своєї верстви, яка вважала зайвим ставити крапки над і, обгострювати відносини задля таких принципіальних справ. Чи тому, що вважала їх не досить реальними і важними?»²⁰⁶

Найслабше обґрунтованим виявився третій блок, статті якого стосувалися **убезпечення від можливих посягань на внутрішньополітичний суверенітет.** Так, у дуже загальних рисах було окреслено захист сформованої політичної системи (за винятком функціонування судових інституцій), жодним словом не згадуються процедури формування й діяльності органів влади, прерогативи гетьмана і полково-сотенної адміністрації. Лише констатовано позитивний характер гетьманської влади та визначено механізм обрання наступника після смерті чинного володаря булави, у затвердженні якого сюзерену відводилася винятково символічна роль (ст. 6)²⁰⁷. Владна інституція залишала за собою прерогативу визначення соціального статусу мешканців країни: «...мы самы рассмотрение меж собою имети будем: хто казак тот в вольности казатцкой жити будет, а хто простый, тот станет должность обыкную его царскому величеству воздавать, попережнему» (ст. 17)²⁰⁸.

Як не прикро це констатувати, але Б. Хмельницький та його соратники так і не наважилися рішуче наполягти на забороні впровадження до українських міст «городових» воевод. Не спромоглися порушити питання про умови розміщення та перебування на українських теренах московських

²⁰⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. ІХ Ч. 1. С. 790.

²⁰⁷ Документи Богдана Хмельницького... С. 323–324.

²⁰⁸ Там само. С. 325.

військових підрозділів. Не змогли передбачити вони також негативних наслідків від відвідування Москви делегованими представниками від різних соціальних станів і груп (особливо від запорожців, нерєєстрових козаків й окремих старшин) без відповідної на те санкції гетьмана.

Відомо, що, крім офіційних документів, посли отримали від гетьмана й усні доручення²⁰⁹. Відповідно їхній виступ перед московськими урядовцями, що відбувся 23 березня, вочевидь, може містити додатковий інформаційний матеріал, важливий для дослідження політичних поглядів еліти. Збереглися два офіційних записи його змісту московськими дяками у розлогішому (20 пунктів) і вужчому (16 пунктів) варіантах. Обидва вони ґрунтовно опрацьовані М. Грушевським та А. Яковлівим²¹⁰, тож навряд чи варто тут зупинятися на них детально. Виокремимо лише найважливіші нюанси, згрупувавши їх за визначеними вище блоками. До першого з них віднесемо певну конкретизацію козацьких вольностей, зокрема, в аспектах збереження принципу виборності гетьмана й усіх старшин (ст. 1). В усній формі пропонувалася низка доповнень й уточнень щодо прав вдів і дітей покійних козаків. Йшлося про те, щоб цар «велел им жить на старых их маетностях, и **поборов бы с них никаких, покаместа они в службу поспеют, имать не велел**» (ст. 11).

Крім того, йшлося про уточнення умов і розмірів виплат козакам, причому лише упродовж того часу, «как они где будут на его государеве службе, по его государеву изволенью, **а не для своей обороны, и отведены где будут на чюжие края**» (ст. 3). Якщо ж цар «всему списковому войску запорожскому (60 тис. козаків. – *Авт.*) своего государева жалованья **дают не изволит**», то у такому випадку ставилася вимога забезпе-

²⁰⁹ Там само. С. 321

²¹⁰ Акты ЮЗР. Т. X. С. 438–446; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 801–808; Яковлів А. Українсько-російські договори... С. 24–25.

чення платні полковникам, осавулам, суддям і сотникам «**из королевских доходов**» (ст. 4) – фактично ж із зібраної данини в Україні²¹¹. Вперше в цьому усному виступі зустрічаємо клопотання Чигириня про забезпечення добробуту запорожців «не богатых людей», котрі «**ходят на промыслы, для рыбные и звериные ловли, на Низ и тем кормятца...**». А оскільки на такі ж промисли ходили й мешканці з окраїнних міст, створюючи тим самим для козаків «помешку», то послали порушили перед Олексієм Михайловичем клопотання накласти на міщан відповідну заборону (ст. 17). Наголосили вони й на необхідності надавати козацькій залозі у Кодаку «государево жалованье, денги и хлеб, для того, чтоб там им, будучи на украине без жалованья, прокормитца нечем»²¹², а також порушили питання щодо царського дозволу для Терехтемирівського козацького монастиря «владеть по прежнему» рікою Самарою і маєтностями (ст. 19)²¹³.

Йшлося також про те, щоб у великих містах, в яких могли з'явитися воеводи, продовжували окремо функціонувати суди для шляхти, козаків і міщан («по своим правам»), а «воеводам их не судить» (ст. 2)²¹⁴. Але якщо комусь «суд их казатцкой будет не люб, а похочет дело свое перенестъ к государеву воеводе», то останній зобов'язувався б «**меж ими росправу учинит по своему розсмотрению**» (ст. 2)²¹⁵.

Важливе значення має зроблене послами уточнення, що в «Проханні до Олексія Михайловича...» йшлося лише про ту частину шляхти, «**которые служат в войску запорожском...**»²¹⁶. В усній формі було порушено й клопотання про пожалування государем «гетману на булаву, что належит город Чигирин и

²¹¹ Акты ЮЗР. Т. X. С. 438–440.

²¹² Там же. С. 441–442.

²¹³ Там же. С. 442.

²¹⁴ Там же. С. 438–439.

²¹⁵ Там же. С. 439.

²¹⁶ Там же.

инья места» (ст. 8). Крім того, йшлося про надання, на прохання Б. Хмельницького, жалуваної грамоти київському митрополиту на його маєтності, з тим, щоб він володів ними «по прежнему, свободно» (ст. 13), а також жалуваних грамот «в войско запорожское на монастырские и на церковные и на шляхетские и на казатские маєтности на харатье, за свою государевою болшою печатью» (ст. 12)²¹⁷.

Що ж стосується змісту другого та третього блоку, то доповнень до них небагато. Зокрема, у блоці 3-му (ст. 1) традиційно порушувалося питання про збереження демократичного принципу формування владної вертикалі на основі виборності: «...**чтоб им волно было гетмана и полковников и сотников и иных старшин выбирать меж себя самим**»²¹⁸. Новий варіант пропонувався у відносинах України з порубіжними країнами. Так, в промові недвозначно йшлося про те, що якби б посла від володарів цих країн з'явилися «о больших делех», то гетьман направляв би їх «ко государю», а якщо «учнут приходит о малых делех», то Чигирин залишав за собою право самостійно «принимать и отпускать» їх (ст. 16)²¹⁹. Згідно з гетьманським розпорядженням, українські дипломати звернули увагу присутніх бояр О. Трубецького і В. Бутурліна, окольничого П. Головіна й думного дяка А. Іванова на те, що було б бажано, щоб цар наказав відправити військо «к Смоленску вскоре, чтоб полским и литовским людем собратца и исправитца не дать, и учинить бы им с той стороны помешки». У відповідь вони почули, що «у государя собраны рати многие», які готові до виступу як на допомогу Війську Запорозькому проти поляків, так і на Полоцьк, Брянськ, Смоленськ й Аршанськ (ст. 20)²²⁰. Поза всім цим, у виступі також йшлося про скасування Б. Хмельницьким автономного самоврядування

²¹⁷ Там же. С. 440.

²¹⁸ Там же. С. 438.

²¹⁹ Там же.

²²⁰ Там же. С. 442–443.

Запорозької Січі: «...а и кошевого де туды старшину посылает гетман же» (ст. 18)²²¹.

Зміст промови послів переконує у тому, що для української еліти єдино прийнятною формою переходу під «царську руку» могло бути номінальне протекторство – на зразок моделі, на яку орієнтувалася Україна у перемовинах з Портою наприкінці 1650 р. Мав рацію А. Яковлів, стверджуючи: «Основна ідея цілого проекту договору – це встановлення таких міждержавних відносин між Україною та Москвою, при яких Україні застерігається державна самостійність, як зовнішня, так особливо внутрішня, на умовах певної контролі міжнародних зносин з боку царя й виплати цареві дані, як протекторові, за військову оборону проти зовнішніх ворогів»²²². При цьому, однак, далось взнаки те, що, не маючи належного державотворчого досвіду, тогочасний український провід не сповна усвідомлював політичне значення згуртування суспільства навколо стрижневої ідеї розбудови Української держави як національної за своєю формою. «Але козацькі голови, – підкреслював М. Грушевський, – не постаравшись теоретично розробити систему козацького права, не подбали й про те, щоб увязати її з іншим політичним принципом, якого вони й самі висували й боронили раз у раз в відносинах до польського уряду: з принципом **непорушности прав Руського народу і всіх станів і установ його, духовних і світських** ... козацька верхівка не подбала ні трохи забезпечити правно свою козацьку гегемонію, патронат і зверхність козацького війська над іншими верствами України та їх установами!»²²³

Перемовний процес виявився порівняно недовгим (він тривав з 23 по 29 березня), але інтенсивним й насиченим дискусіями, під час яких українські послі, маючи, вочевидь, відповідні інструктивні настанови від Б. Хмельницького, за влучним

²²¹ Там же. С. 442.

²²² Яковлів А. Українсько-московські договори... С. 21.

²²³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. ІХ. Ч.1. С. 843.

спостереженням М. Грушевського, «в своїх переговорах вели мову на двоє, роблячи пропозиції з обох варіантів, можливих і допустимих в залежності від волі царя»²²⁴. Тут варто зауважити, що певну схильність до компромісів виявляла і московська сторона. Однак це витікало зовсім не з її поступливості – всього-навсього Москва вдалася до випробуваної упродовж століть традиційної тактики, суть якої полягала у повільному «удушенні» жертви у своїх холодних обіймах. Тож основне завдання переговорників з московського боку на цьому початковому етапі зводилось до того, щоб довчасно не викликати настороженості у представників української делегації. Тому московська бюрократія явно намагалася запобігти можливому зриву переговорного процесу, побоювалася налаштувати українське посольство негативно до себе, щоб не породити у його членів усвідомлення безперспективності своєї місії.

29 березня посольству Б. Хмельницького надається відпускна аудієнція. Однак йому вдалося залишити Москву лише 6 квітня, коли нарешті були підготовлені царські грамоти й остання редакція «статей» договору (так звані «Статті Богдана Хмельницького»). На всіх цих документах проставлено дату 6 квітня (датування російським істориком Г. Карповим «Статей Б. Хмельницького» 31 березня, як довів А. Яковлів, є помилковим)²²⁵.

Постає запитання: яким документальним форматом презентовано українсько-московський договір? На це існують різні погляди. У сучасній українській історіографії набула поширення думка, що його утворює сукупність документів: «Статті Богдана Хмельницького», «Жалувана грамота царя Олексія Михайловича гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому про збереження їх прав і вольностей»,

²²⁴ Там само. С. 791.

²²⁵ Акты ЮЗР. Т. X. С. 489–508; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч.1. С. 812–829; Яковлів А. Українсько-московські договори... С. 27–32.

«Жалувані» грамоти шляхті, містам, духовенству тощо. Переосмислення сутності подій Переяслава та московських перемовин надало нам підстави дещо скоригувати власний погляд на цей аспект. Тож, вочевидь, мають рацію О. Апанович та А. Яковлів у тому, що політичний зміст досягнутих домовленостей відбито лише в двох перших з перерахованих вище документів, **«які складають одну цілість»**. Щоправда, А. Яковлів додає сюди як доповнення ще «Прохання» Б. Хмельницького до царя від 27 лютого, що є, власне, проектом самого договору²²⁶, а отже цілком логічно становить з його іншими базовими документами єдиний комплекс.

Зважаючи на ту обставину, що укладена у Москві ухвала складається з кількох різних одиниць діловодної документації, а в частині структурування змісту нагадує акт «пожалування» на прохання (чолобитну), що формально виводить її за прийнятий в міжнародному праві класичний регулятивний формат міжнародних відносин, більшість російських дослідників продовжують заперечувати її договірний характер. Однак ще у першій половині 1930-х років А. Яковлів довів необґрунтованість такого погляду²²⁷. Аналогічної думки дотримується і Т. Таїрова-Яковлева. «Чесно кажучи, – зазначає вона, – зовсім незрозуміло, чому якщо шертні грамоти, як вважають історики, були двостороннім договором, то таким не були “договорні статті”? Варто відзначити, що в домовленостях з гетьманами воєводи використовували саме термін “договір”»²²⁸.

Зміст комплексу договірних документів вивчений до найменших подробиць, тож, вочевидь, не варто вчергове зупинятися на цьому детально. Відзначимо лише кілька важливих, на наш погляд, моментів. У березні 1654 р. Москва фактично

²²⁶ Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. Київ, 1994. С. 24; Яковлів А. Українсько-московські договори... С. 33.

²²⁷ Яковлів А. Українсько-московські договори... С. 34–35.

²²⁸ Таїрова-Яковлева Т. Инкорпорация... С. 34.

прийняла висунуті Б. Хмельницьким пропозиції, не відхиливши жодної з них. Тож в своєму кінцевому варіанті статті договору передбачали визнання й збереження практично всієї повноти внутрішньополітичного суверенітету України. Йшлося про встановлений у ній формат політичної системи, форм урядування, державного й адміністративно-територіального устрою, кордони, існуючі правові норми, судову і фінансову системи, соціальну структуру, форми власності на землю й революційну модель соціально-економічних відносин. До певної міри обмеження торкнулися лише фіскальної сфери. Підтверджувалися права і привілеї козацтва, шляхти, міщан, православного духовенства, фактичне на той момент становище селян і покозаченого поспільства. Фіксувалася також повна самостійність у проведенні внутрішньої політики. Чисельність Війська Запорозького (реєстрового козацтва) встановлювалася у 60 тис. осіб. Затверджувалася запропонована гетьманським урядом платня його старшині. Що ж до винагородження козацтва з царської скарбниці, то це питання відкладалося до того часу, допоки надіслані Москвою дворяни не перепишуть «в Малой Росии» у містах і селах «доходи», з тим, щоб встановити розмір виплат. Наразі ж цар як заохочення обіцяв надіслати Війську Запорозькому певну суму винагороди «золотыми»²²⁹.

Чи не головним джерелом дискусій став передбачений договором механізм сплати Україною данини (через збір податків з населення) протектору. Бояри відхилили українські пропозиції, але й відмовилися від свого наміру покласти цю процедуру на воевод. Відповідно до компромісної ухвали, у містах залишалася попереднє адміністрування, тобто зберігалися посади війтів, бурмістрів, райців та лавників, до компетенції яких і передавалася функція «всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людям, которых царское величество пришлет, ... и над

²²⁹ Воссоединение Украины с Россией... Т. 3. С. 564.

теми зборщиками смотрить, чтоб делали правду»²³⁰. Отже, Москва залишала за собою лише загальний контроль над податковими зборами.

Московська влада вдалася також до обмеження зовнішньополітичного суверенітету Української держави. Так, 5-та ст., яка залишала за гетьманом право самостійно приймати і відпускати послів «о добрых делех» за умови надання інформації про це відповідному російському відомству, водночас містила заборону йому без царського дозволу вступати у перемовини з «турским салтаном и с польским королем»²³¹.

Як оцінити значення українсько-російського договору про протекторство, чинність якого зберігалася менше п'яти років, в історичній долі України? Щоб відповісти на це питання, перш за все варто з'ясувати, якою мірою його укладення сприяло розв'язанню урядом Б. Хмельницького загрозливих в зрізі державотворення проблем, задля чого, власне, гетьман і зважився на цей крок. Поза сумнівом, першорядним питанням було одержання воєнної допомоги для розгрому Речі Посполитої й нейтралізації ворожих акцій з боку Кримського ханату. Проте Москва не лише не поспішала взяти Україну під свій захист, але, вбачаючи своє головне завдання у відвоюванні Смоленська, оволодінні землями Великого князівства Литовського й стратегічними регіонами Прибалтики, розглядаючи український театр воєнних дій як другорядний, вирішила залучити до наступальних операцій у Білорусі значну частину українського війська. Вже 29 березня Олексій Михайлович через українських послів передав гетьману наказ про направлення в його розпорядження двох козацьких полків²³². Децю пізніше (наприкінці травня) Б. Хмельницький змушений був відіслати до Білорусі 18-тисячний корпус під проводом

²³⁰ Там же. С. 561.

²³¹ Там же. С. 562.

²³² Акты ЮЗР. Т. X. С. 476.

І. Золотаренка²³³. Попри його очікування, що, розгромивши литовців, московити продовжать наступ на Польщу з тим, щоб скувати її військо, яке готувалося до вторгнення в Україну, російське командування повністю зосередилося на білоруському напрямі, а восени згорнуло наступальні операції взагалі²³⁴.

Тим часом польська армія у взаємодії з татарами з кінця жовтня вже наближалася до кордонів України, й Б. Хмельницький упродовж другої половини листопада 1654 – початку січня 1655 рр. домагався від царя і російського командування надіслання допомоги. Він не мав достатньої військової потуги, щоб самостійно протистояти об'єднаним силам супротивника, який вдався до масового спустошення й винищення населення Брацлавщини. 12-тисячне військо воєводи В. Шереметева з'явилося в районі Білої Церкви лише 23 січня. Охматівська битва, яка відбулася 29 січня – 1 лютого, переможця не виявила і до кінця березня продовжувалося руйнування Східного Поділля. За даними чернігівського воєводи К. Тишкевича, лише між Південним Бугом і Дністром на попел було перетворено 270 поселень, знищено тисячу церков і забрано татарами у ясир понад 200 тис. осіб²³⁵. Не отримав гетьман потрібної воєнної допомоги і під час осіннього Західного походу українського війська з метою встановлення контролю над західноукраїнськими землями, що й обумовило, поряд з іншими причинами, невдачу його задуму.

Погоджуючись на протекторство царя, українська політична еліта очікувала, що московська влада активними діями паралізує агресивність Криму. Проте сталося навпаки. У відповідь на

²³³ Документи Богдана Хмельницького... С. 344–345; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 905–908.

²³⁴ Сагановіч Г. Невядомая война: 1654–1667. Мінск, 1995. С. 16–32.

²³⁵ Бібліотека музею Чорторийських (Краків). ВР, спр.148, арк. 979-988; Бібліотека Національна (Варшава). ВІШФ, № 6680; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1020–1061; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. С. 582–609.

політичне зближення Чигирин з Москвою в липні 1654 р. укладається польсько-кримський військово-політичний союз, спрямований проти України і Московії. В умовах бездіяльності останньої в організації відбиття наступу польсько-кримських військ вісь Варшава – Бахчисарай виявилася для України значно небезпечнішою, ніж вісь Чигирин – Москва для Криму чи Польщі. Це обернулося уже згаданим безпрецедентним спустошенням Брацлавщини й стало ще однією з причин провалу Західного походу²³⁶.

Відомо, що приймаючи Україну під свій патронат, цар зобов'язувався «все войско Запорожское польскому королю не выдавать и за них стоять» і «от всех неприятелей оборонити». Гетьман виношував наміри за допомогою Московії розгромити Річ Посполиту й приєднати до держави західноукраїнський регіон. Проте, внаслідок зіткнення її геополітичних інтересів у Прибалтиці зі шведськими, Москва з осені 1655 р. переорієнтовується на пошук порозуміння з Річчю Посполитою. Оголошення війни Шведському королівству наприкінці травня 1656 р. викликало в Чигирині гостре невдоволення, оскільки український уряд розглядав Швецію союзницею у боротьбі проти спільного ворога, яким для обох країн була Варшава. Спроби Б. Хмельницького переконати Москву у помилковості обраного політичного курсу, оскільки Польща, вигравши час і замирившись зі Швецією, поверне зброю проти України і Московії, зазнали невдачі. Він підозрював також, що можливе порозуміння Москви з Варшавою може відбутися за

²³⁶ Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 року в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. Київ, 2000. С. 250–267; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 894–898, 955–958, 1072, 1099–1149; Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. Москва, 1987. С. 46–89, 155–158; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. С. 566–573, 580–586, 621–640.

рахунок українських інтересів²³⁷. Саме тому гетьман активізує перемовини зі Швецією, Трансильванією, Молдовою й Валахією про створення антипольської коаліції, щоб завдати коронним військам поразки й приєднати західноукраїнські землі.

Тим часом розпочалися віленські переговори між Московією і Річчю Посполитою. Послане до Вільна українське посольство Р. Гапоненка з ініціативи московитів не було допущене до участі у них («власно яко псов до церкви Божій»). Мало цього, московські дипломати, на відміну від поляків, демонстративно відмовлялися від спілкування з українською делегацією і навіть не проінформували українську сторону про зміст укладеного на початку листопада 1656 р. перемир'я.

Хоча до остаточної редакції угоди не потрапив пункт про визнання кордонів України за умовами Білоцерківського договору 1651 р.²³⁸ (ним її територія обмежувалася Київським воєводством), сам факт обговорення її долі з ігноруванням української думки став брутальним порушенням Московією українсько-російських домовленостей 1654 р. Оскільки польська сторона передала Чигирину сфальсифіковані статті Віленської угоди, в яких йшлося про втрату Україною суб'єктності, Б. Хмельницький на старшинській раді поставив питання про розрив договірних зобов'язань з Московією: «треба отступить от руки царского величества»²³⁹. Хоча згодом, після певних роз'яснень з боку московських сановників, конфлікт де-юре було вичерпано, проте у Б. Хмельницького й частини старшин сформувалося глибоке переконання у ненадійності царя

²³⁷ Документи Богдана Хмельницького... С. 497–503, 510–511, 519–524; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. С. 643–645, 658–666; Федорук Я. Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ, 2011. С. 312–321.

²³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1235–1246; Федорук Я. Віленський договір... С. 475–492.

²³⁹ Акты ЮЗР. Т. III. С. 556.

й доцільності пошуку нового протектора. На цей раз ним міг стати шведський король Карл X.

Договір 1654 р. між Україною і Московією передбачав також непорушність прав, свобод і привілеїв козацької України, гарантом чого проголошувався Олексій Михайлович. Проте Москва відразу ж стала на шлях ігнорування цих домовленостей. Так, у серпні, під час перемовин з депутацією духовенства, на її представників здійснювався брутальний тиск з тим, щоб спонукати визнати підвладність московському патріархові²⁴⁰. Відправлене наприкінці 1654 р. до України посольство А. Матвеева й Ф. Порошина почало домагатися від Б. Хмельницького дозволу на прибуття воевод й утворення 10 солдатських полків (по 1 тис. особового складу) з нереєстрових козаків під проводом московських офіцерів, але той рішуче відмовив²⁴¹. Нову спробу запровадити воеводське управління було зроблено у червні 1657 р., але і тоді, завдячуючи стійкості гетьмана, не було досягнуто бажаних для Москви результатів²⁴².

Допоки булава перебувала в його руках, всі зусилля Москви обмежити внутрішньополітичний суверенітет України провалювалися. Але ситуація зазнала істотних змін після смерті Б. Хмельницького. Обраний гетьманом І. Виговський, припускаючись помилок у врегулюванні викликів внутрішнього характеру, не спромігся запобігти спалаху громадянської війни, чим сповна скористалася Москва. Всупереч умов договору 1654 р., вона втрутилася у міжусобицю, підтримуючи, з одного боку, опозицію до І. Виговського, а з іншого – спонукала його у другій половині січня 1658 р. до укладення «договору» з окольничим, намісником ржевским Б. Хітровим, яким передбачалося «быть воеводам в городах вашего царского

²⁴⁰ Акты ЮЗР. Т. X. С. 741–752; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч.1. С. 857–864.

²⁴¹ Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут Рукопису, ф. II, спр.1557–1561, арк. 3–4 зв., 12–13.

²⁴² Акты ЮЗР. Т. III. С. 564–572; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С.1415–1419.

величества Малое России»²⁴³. Влітку того ж року Москва вчергове вдалася до бруталного порушення переяславських договірних умов, підштовхуючи тим самим значну частину старшини до відмови від царського протегування, що і сталося у вересні 1658 р., коли І. Виговський зініціював укладення Гадяцького договору з Річчю Посполитою.

Отже, жодна із поставлених цілей (за винятком збереження національної державної системи), до яких прагнула українська політична еліта, приймаючи протекторство царя й укладаючи договір, не була досягнута. Навпаки, у 1655–1658 рр. окреслилася тенденція до згортання суверенних прав України, її поступового інкорпорування в політичне тіло імперської в своїй суті Московської держави.

Попри те, що українській дипломатії вдалося домогтися фактичної фіксації в договірних статтях того факту, що з формально-правового погляду між Українською державою і Московією встановлювалися відносини номінального протекторства, все ж немає жодних підстав оцінювати укладений навесні 1654 р. договір як результат успішної зовнішньополітичної акції уряду Гетьманату. Втім, дещо пом'якшувала ситуацію та обставина, що досягнення подібного статусу (навіть за найбільш сприятливого політичного розкладу) на той час для України у стосунках з Польською Короною апріорі видавалося неможливим.

Від самого початку узгоджені домовленості між Чигирином і Москвою були позбавлені скільки-небудь тривалої позитивної перспективи. Адже московський уряд, ще тільки приступаючи до перемовин, не збирався дотримуватися взятих на себе зобов'язань. В ім'я досягнення імперських стратегічних цілей на річпосполитському напрямі Москва неприховано засвідчувала готовність пожертвувати політичними інтересами України.

Крім того, у відносинах зі своїм політичним партнером самодержавний режим вже незабаром вдався до реалізації

²⁴³ Цит. за: Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация... С.152–156.

своїх намірів щодо нівелювання національної самобутності українців та десоверенізації їхнього державного утворення. Обраний для цього шлях підпорядкування Київської митрополії зверхності московського патріарха неминуче мав зруйнувати систему духовних цінностей української спільноти як одного із основних маркерів її ідентичності. Вочевидь, що це стало першим провісником масштабного наступу імперського центру на всі сфери життєзабезпечення Української держави. Запущені вже у другій половині XVII ст. в соціополітичний і культурно-духовний простір України руйнівні «віруси» зросійщення та правової і культурної сегрегації в усій повноті трагізму позначилися на її подальшій історичній долі.

КОНЦЕПТ ПЕРЕЯСЛАВА В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ КОНТРОВЕРСАХ СУЧАСНОСТІ

В російській історіографії 90-х років ХХ – перших десятиліть ХХІ ст., в силу перейнятої від імперсько-радянських часів традиції, а також тих змін, що відбулися в суспільно-політичному житті України з проголошенням 24 серпня 1991 р. Акта про державну незалежність, що відповідно перевело весь комплекс українсько-російських зв'язків у площину між-державної взаємодії, проблематика української історії, зокрема, й на етапі раннього нового часу, продовжує посідати чільне місце як у сфері наукових зацікавлень окремих істориків, так і в науково-дослідницьких планах провідних наукових установ. Зокрема, навколо реалізації комплексних проєктів в цьому хронологічно-тематичному полі останніми роками сконцентровано науковий потенціал таких інституцій, як Інститут російської історії, Інститут загальної історії та Інститут слов'язознавства Російської академії наук, Центр українських досліджень Інституту Європи РАН, Російський державний гуманітарний університет, Російський інститут стратегічних досліджень, Центр україністики і білорусистики Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, Центр з вивчення історії України при Санкт-Петербурзькому державному університеті, а також науково-викладацький склад низки периферійних вишів.

В нових історичних реаліях кінця ХХ – першої чверті ХХІ ст. пріоритет у роботі російських україністичних центрів надається проблематиці, пов'язаній з формуванням української ідентичності, української політичної нації та держави²⁴⁴. Водночас на порядок денний виступають питання, пов'язані з політикою російської імперської бюрократії щодо українських

²⁴⁴ Детальніше про це див., наприклад: На путях становлення української і білоруської націй: фактори, механізми, соотнесения. Москва, 2004.

національних рухів, а також розвитком етнополітичних і культурних процесів в українських землях в контексті творення імперського культурно-свідомісного простору.

На означеному хронологічно-цивілізаційному відрізку українські сюжети (переважно з військово-політичної та дипломатичної історії) увійшли органічною складовою до колективних²⁴⁵ та індивідуальних²⁴⁶ монографій, присвячених формуванню системи міжнародних відносин в XVII–XVIII ст. в країнах центрального, східного та південно-східного регіонів Європи, зокрема, ролі в них воєнних конфліктів між суб'єктами тогочасної міжнародної взаємодії.

Крім монографічних праць, в яких український матеріал залучається авторами лише дотично до основних дослідниць-

²⁴⁵ Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.: Главные тенденции политических взаимоотношений. Ч. 1. Москва, 1998; Ч. 2. Москва, 2001; История внешней политики России. XVIII век (От Северной войны до войн России против Наполеона. Москва, 1998; История внешней политики России, конец XV–XVII в. Москва, 1999; Западные окраины Российской империи. Москва, 2006; Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе XI–XVIII веков. Москва, 2005 та ін.

²⁴⁶ Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). Москва, 1990; Кочегаров К. Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о вечном мире. Москва, 2008; Малов В.А. Русско-польская война 1664–1667 гг. Москва, 2006; Его же. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1651–1671 гг. Москва, 2006; Санин Г.А. Россия и Украина в Вестфальской системе международных отношений. 1648–1667 гг. Москва, 2019; Флоря Б.Н. Польско-литовская интервенция в России и русское общество. Москва, 2005. Его же. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). Москва, 2010; Фаизов С.Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру, 1654–1658: Крымско-татарская дипломатика в политическом контексте постпереславского времени. Москва, 2003.

ких завдань, побачило світ і декілька розробок, присвячених розгляду певних аспектів з історії ранньомодерної України, зокрема, комплексу питань її суспільно-політичного розвитку під зверхністю московського політичного центру²⁴⁷. 2000 року в МГУ Д. Івановим було захищено дисертацію на тему «Восточная Европа во внешней политике России середины XVII века. Русско-польские переговоры 1656 года», а роком пізніше Г. Ходирева представила на розгляд наукового загалу кандидатське дисертаційне дослідження «Взаимоотношения России и гетманской Украины с Турцией в 1666–1681 гг.»²⁴⁸. У 2005 р. в Омську відбувся захист кандидатської дисертації, присвяченої аналізу історіографії російсько-українських зв'язків середини XVII ст., автор якої, задекларувавши потребу в об'єктивному підході до розгляду низки аспектів подієвого зрізу української політичної історії тогочасся, втім, не втрималася від закиду на адресу українських колег щодо їхньої ідейно-політичної упередженості²⁴⁹ (як побачимо, надалі використання подібного прийому як аргументу на користь доведення правоти власної позиції все частіше почне зустрічатися в російському історіографічному дискурсі). Нарешті на кафедрі історії Росії Інституту гуманітарних наук і мистецтв Федерального державного автономного освітнього закладу вищої професійної освіти «Уральський федеральний університет ім. першого Президента Росії Б.М. Єльцина» підготовлено, без

²⁴⁷ Як приклад, назвемо праці: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ, 1998; Її ж. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). Київ, 2003; Кочегаров К.А. Украина и Россия во второй половине XVII века: политика, дипломатия, культура: Очерки. Москва, 2019 та ін.

²⁴⁸ Ходырева Г.В. Взаимоотношения России и гетманской Украины с Турцией в 1666–1681 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2001.

²⁴⁹ Барзул Е.Н. Русско-украинские связи середины XVII века в советской историографии: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Омск, 2005. 28 с.

сумніву, цікаву кандидатську роботу, присвячену еволюції російських адміністративних інституцій в Україні в першій третині XVIII ст.²⁵⁰ Цей тематичний ряд праць, оформлений монографічним та дисертаційним форматами, можна продовжувати. Крім того, зрослий інтерес до України серед російських науковців продемонстрував проєкт «Украина и Россия: история и образ истории», українська ранньомодерна складова якого представлена такими сюжетними лініями, як «Киево-Могилянская академия и этницизация исторической памяти восточных славян», «Украина в едином этнополитическом пространстве России первой половины XVIII в.», «"Отечество" в представлениях украинской казацкой старшины в конце XVII – начале XVIII в.». Під головуванням члена-кореспондента РАН Б. Флорі з середини 1990-х років випускається щорічник «Белоруссия и Украина. История и культура». Українсько-російським відношенням та місцю України в політичному просторі Європейського континенту XVII ст. присвячено збірки наукових статей та матеріалів конференцій «Исследования по истории Украины и Белоруссии» (М., 1995), «Россия – Украина: история взаимоотношений» (М., 1997), «Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века» (М., 2000), «Политика и культура в белорусско-русско-украинских отношениях XVII–XXI вв. Признаковое пространство культуры» (М., 2002), «Украина и соседние государства в XVII веке» (СПб., 2004), «Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии» (М., 2008).

В дослідженні політичного зрізу української історії раннього нового часу для новітньої російської історіографії в цілому є характерним продовження висвітлення таких тематичних ліній, як присутність українського фактора у

²⁵⁰ Лазарев Я. А. «Великороссийская» администрация на Гетманской Украине в 1700–1727 гг.: эволюция институтов и их статуса.: Дис. ... канд. ист. наук. Екатеринбург, 2012.

формуванні східного²⁵¹ та західного²⁵² векторів зовнішньополітичної доктрини Російської держави в другій половині XVII–XVIII ст.; польсько-українське протистояння²⁵³; підписання Гадяцької угоди між Україною і Річчю Посполитою²⁵⁴

²⁵¹ Артамонов В. Страны Восточной Европы в войне с Османской империей (1683–1699) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч. 2. Москва, 2001; Artamonow W. Rosja, Rzeczpospolita i Krym w Latach 1686–1699 // Studia i materialy z czasow Jana III. – Wrocław, 1992; Заборовский Л.В. Порты, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648–1654 гг. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Ч. 1; Санин Г. Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667–1686) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. Київ, 2000; Фаизов С. Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667–1677 гг. (от Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войны): Дисс. ... канд. ист. наук. Саратов, 1985 та ін.

²⁵² Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. Москва, 1994; Его же. Последний шанс умиротворения: переговоры Б.А.Репнина во Львове 1653 г. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. Київ, 2000; Иванов Д.М. Речь Посполитая в планах московских политиков накануне Виленских переговоров 1656 года (из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII в. // Славяноведение. 2002. № 2.; Кобзарева Е.И. Дипломатическая борьба России за выход к Балтийскому морю в 1655–1661 гг. Москва, 1993; Флоря Б.Н. От Потопа до Вильны. Русская политика по отношению к Речи Посполитой в 1655–1656 // Kwartalnik historyczny. 2003. № CX; Его же. Русско-шведские мирные переговоры в Валесаре (1658) и Речь Посполитая // Славяноведение. 2005. № 2 та ін.

²⁵³ Флоря Б.Н. У истоков польско-украинского конфликта // Славяноведение. 2004. № 4.

²⁵⁴ Яковлева Т.Г. Гадячский договор – легенда и реальность // Исследования по истории Украины и Белоруссии. Вып. 1. Москва, 1995; Её же. Гадячский договор от подписания до утверждения сеймом // Історія, історіографія, джерелознавство. Київ, 1996; Її ж. Гадяцька угода – текстологічний аналіз // Гадяцька унія 1658 року. Київ, 2008.

тощо. Низку питань, пов'язаних з російською політикою на українських землях в 70-х роках XVII ст., піднято (щоправда, з дещо ортодоксальних методологічних підходів) в монографічній праці, присвяченій українському лівобережному гетьманові Івану Самойловичу²⁵⁵.

До інноваційних в російській історіографічній традиції можна віднести блок питань, пов'язаних із національною ідентифікацією українського соціуму²⁵⁶, українським державотворенням ранньомодерної доби та історичною долею Гетьманщини²⁵⁷, політичними програмами українських гетьманів²⁵⁸. В центрі уваги російських істориків опинилася також проблематика, пов'язана із залученням українського козацтва

²⁵⁵ Алмазов А.С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). Москва, 2012.

²⁵⁶ Неменский О.Б. «Русская» идентичность в Речи Посполитой в конце XVI – первой половине XVII века (по материалам полемиической литературы) // Этно-конфессиональные конфликты и протонациональные дискурсы во Франции и Восточной Европе в позднее средневековье и раннее новое время. Москва, 2007; Его же. Проблемы исторической номинации Западной Руси // Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии. Москва, 2008.

²⁵⁷ Петкович К. Казачье государство // Природа и самоорганизация общества. Москва, 2002; Яковлева Т. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // Россия – Украина: история взаимоотношений. Москва, 1997; Ее же. Судьба Гетманщины в середине XVII в. // Памяти Ю.Д.Марголиса. Санкт-Петербург, 2000; Ее же. Украина в XVII веке: руина, революция? // Украина в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 5. Київ, 2005.

²⁵⁸ Санин Г. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенко // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали Міжн. наук. конф. Вип. 2. Київ, 1993; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція»; Яковлева Т.Г. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVIII ст. // Український історичний журнал. 2003. № 2.

до вирішення польсько-російських та російсько-кримських конфліктів, ставлення Запорожжя до Речі Посполитої, укладення першого кримсько-запорозького воєнного союзу²⁵⁹ тощо.

Однак, без перебільшення, найактуальнішим в полі сучасної російської історичної україністики залишається комплекс проблем, зав'язаних навколо Переяславської ради 1654 р. та досягнутих по цьому домовленостей, що знайшли оформлення в низці укладених навесні того року у Москві документальних актів²⁶⁰. І, вочевидь, не виглядатиме перебільшенням твердження, що саме переяславська проблематика фактично з початком 2000-х років перетворилася на одну з центральних тематичних ліній, основним спонукальним мотивом щодо формування яких починає далеко не завжди виступати саме академічний інтерес.

²⁵⁹ Кочегаров К. Участь українських козаків у кампанії 1683 року проти Османської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 5; Фаизов С. Первый крымско-запорожский военный союз в статейном списке русских посланников // Там само; Флоря Б.М. Запорозьке козацтво і плани війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 1. Київ, 1992; Его же. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // Исследования по истории Украины и Белоруссии. Вип. 1. Москва, 1995; Его же. Начало Смоленской войны и запорожское казачество // *Марра Mundi*: зб. Наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996; Его же. Отношения украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20-30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // *Славяноведение*. 2002. № 2.

²⁶⁰ Заборовский Л. Переяславская рада...; Флоря Б.Н. Переяславская рада 1654 г. и её место в истории Украины // *Белоруссия и Украина. История и культура: Ежегодник 2004*. Москва, 2005; Яковлева Т.Г. Проблемы взаимоотношений Украины и России 1654–1667 гг. // *Белоруссия и Украина: История и культура: Ежегодник 2003*. Москва, 2003; Баранова О.В. Договоры Войска Запорожского с Россией во второй половине 50-х – 70-е годы XVII в. // *Белоруссия и Украина: История и культура: Ежегодник 2004*. та ін.

Красномовними ілюстраціями цього слугують найтипівіші тези фахівців, що репрезентують сучасний російський академічний простір. Насамперед в методологічне поле дослідження Переяслава 1654 р. знову повертається так звана «возз'єдначка» концепція, яка, втім, на новому методологічному витку, зазнає помітних модифікацій. Класичним зразком вірності ідеї «возз'єднання України з Росією» слугують праці відомого російського дослідника Г. Саніна, ідеологічна заангажованість якого проявилася вже в описі самого перебігу Переяславської ради. «Рада була воістину незвичайною. Крім козаків прийшли всі жителі Переяслава й селяни з навколишніх сіл», – відзначив він. І далі підкреслив вже з неприхованою патетикою: **«Це була Рада, що відбивала бажання всього населення України. 8 січня о 9-тій годині ранку вдарили козацькі барабани, скликаючи народ. Спочатку за звичаєм стали широким колом й гетьман з полковниками поклади булави на землю перед народом, запитуючи його волю: чи хочуть люди бачити їх у владі? Рада відповіла, що вірить гетьману, й прохала взяти булаву назад... Так здійснилася найвеличніша подія в історії наших слов'янських народів-братів... Возз'єднання України з Росією було подією європейського значення»**²⁶¹.

У нарисі, присвяченому характеристикам Б. Хмельницького й І. Мазепи, автор підкреслив геополітичне значення досягнутої у Переяславі ухвали. І навряд чи можна не погодитися з ним у тому, що «оцінка особистостей Богдана Хмельницького та Івана Мазепи завжди була політизованою», якщо припустити, що при цьому малася на увазі, власне, радянсько-російська історіографія. А далі вчений вже відверто декларує відступ від академічної об'єктивності, що для нього, як, на жаль, і більшості його колег по фаховому цеху, стає нормою:

²⁶¹ Санін Г.А. Внешняя политика России во второй половине XVIII века // История внешней политики России. Конец XV–XVII век (От свержения ордынского ига до Северной войны). Москва, 1999. Т. 1. С. 282–283.

«...і я не маю наміру відступати від цієї політизації, адже мова йде про принципово важливе питання всієї історії Росії й України – про благотворний вплив воз'єднання на історичні долі цих народів, про процес **перетворення Росії на велику європейську державу, про роль Росії в історичних долях народів Європи та Азії**»²⁶². Цю ж ідею він утверджував у фундаментальній колективній монографії «Российская империя от истоков до начала XIX века...», зауважуючи, що вибір щодо прийняття України у підданство царя «був надзвичайно відповідальним. Мова йшла не просто про зміну політичного курсу Росії та України, але про вирішення їх **головної в ту епоху геополітичної проблеми – воз'єднання російських, українських і білоруських земель**»²⁶³.

Не обійшов увагою тему «воз'єднання» і Л. Заборовський, який спробував обґрунтувати доцільність подальшого вживання цього поняття при характеристиці переяславського акту. Так, зазначивши, що раніше він завжди «вважав його абсолютно штучним і тому намагався не вживати», вчений недвозначно наголошує, що останнім часом «довелося задуматися, чи правильним є такий підхід?» Щоправда, далі він намагається пояснити зміну у своїй позиції нібито науковою аргументацією, зауваживши, що поштовхом до цього стало опрацювання джерел «епохи Хмельниччини». Тож на цій підставі він і робить висновок, **«що не сам термін, але відповідний йому ідейний зміст або елементи останнього незрідка зустрічалися у висловлюваннях представників різних кіл Гетьманату»**, і пропонує за можливості «поняття

²⁶² Санін Г.А. Богдан Хмельницький и Иван Мазепа // Труды Института российской истории. Москва, 2006. Вып. 6. С. 65.

²⁶³ Санін Г.А. Положение Украины в составе России во 2-й половине XVII в. и внешняя политика России. Смоленск и Беларуссия в годы русско-польской войны // Российская империя от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории. Москва 2011. С. 160–206. URL: <https://statehistory.ru/books/kollektiv-avtorov-Rossiyskaya-imperia-ot-istokov-do-XIX>.

“возз’єднання” зберегти, у всякому разі до подальших обговорень»²⁶⁴. Що характерно, сам вчений продовжував уникати його використання, замінюючи на поняття «об’єднання» України з Росією²⁶⁵. Водночас в його працях вже легко проглядається той ідеологічний злам, який започатковується в царині російського історичного українознавства на межі переходу у третє тисячоліття. Зокрема, він чи не одним з перших поставив під сумнів висновок українських вчених, що «головною метою національно-визвольної війни було створення і зміцнення незалежної держави на Україні в її етнічних кордонах»²⁶⁶, звівши його тим самим на рівень гіпотези.

І. Бабулін також поділяє думку про Переяслав як подію, що привела «до возз’єднання російського і українського народів у єдиній державі»²⁶⁷. Не заперечує її й Ю. Вікторов, вважаючи, що аналіз джерел в основному підтверджує «прагнення народу України до об’єднання з Росією»²⁶⁸.

Чи не одним з перших наповнити поняття «возз’єднання» України з Росією новим змістом спробував Б. Флоря. Один з найвідоміших фахівців у сфері вивчення історії Війська Запорозького у XVII ст., національно-визвольної боротьби українців середини XVII ст. та зовнішньої політики гетьманського уряду 1648–1659 рр., зокрема, в зрізі його відносин з Московією, він в низці своїх праць неодноразово звертався до Переяславської ради і укладеного за її наслідками договору 1654 р. Виступаючи на Круглому столі «Восточные славяне в XVII–XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие»

²⁶⁴ Заборовский Л. Католики, православные, униаты... С. 15.

²⁶⁵ Там же.

²⁶⁶ Заборовский Л. Переяславская рада...

²⁶⁷ Бабулин И.Б. Борьба за Украину в гетманство И. Выговского... С. 3.

²⁶⁸ Вікторов Ю. Украинская историография о взаимоотношениях Московского государства и Запорожского Войска в 1648–1654 годах и ее источниковая база: Автореф. дисс.... канд. ист. наук. Москва, 2009. С. 6.

твие» (квітень 2001 р.), вчений звернув увагу колег на складність російсько-українських відносин після Переяславської ради, а водночас акцентував недоцільність відмови від згаданої вище дефініції як ключової для розкриття сутності проблеми. «Мені видається це помилковим, – підкреслював він, – тому що ... **російська сторона сприймала те, що відбулося, як акт возз'єднання різних частин колись єдиної Русі під скіпетром володарів, котрі знаходилися у Москві**»²⁶⁹.

Наполягаючи на поверненні згаданого терміну в понятійний апарат історичної науки, вчений пробував аргументувати це тим, що «версія про “возз'єднання” була офіційним витлумаченням події, що відбулася, запропонованим російською стороною в момент ухвали Переяславської ради. Вона отримала своє втілення в цілій низці офіційних заяв, якими цей акт супроводжувався». При цьому, за його словами, «мова має йти, звичайно, не про возз'єднання двох народів. Мова йшла про возз'єднання в одне ціле тих земель, які раніше входили до складу однієї Давньоруської держави, а затим опинилися поділеними політичними кордонами. Тобто мова йшла про ліквідацію цих кордонів і тим самим як би повернення до початкового стану»²⁷⁰.

На переконання вченого, у цьому історичному контексті використання терміну «возз'єднання» фактично «**виключало існування в історичній перспективі самостійної української державності. Яка може бути самостійна державність на якійсь із східнослов'янських територій, коли поновлюється єдина Давньоруська держава під владою її природних володарів?** Звичайно, є гетьман, існує і буде якийсь час існувати Гетьманство, **але в перспективі воно повинне перестати**

²⁶⁹ Восточные славяне в XVII–XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие / Материалы «круглого стола» // Славяноведение. 2002. № 2. С. 9-10.

²⁷⁰ Флора Б.Н. Спорные проблемы русско-украинских отношений в первой половине и середине XVII в. // Белоруссия и Украина: история и культура. Москва, 2003. С. 36-37.

існувати. Інакше кажучи, мова йде фактично про спробу реалізації проєкту “великої російської нації” у тому вигляді, в якому це формувалося тоді. **Якщо існує єдина держава і в ній єдиний російський народ, то чим може бути виправдано існування в цих рамках якихось особливих політичних утворень?»**²⁷¹ Тому, розпочинаючи війну проти Речі Посполитої у 1654 р., «російська влада поставила собі за мету **добитися рішення давно посталою перед нею завдання – об’єднання всіх східнослов’янських земель навколо Москви, відновлення Давньоруської держави в її колишніх кордонах**»²⁷².

Для Б. Флорі безсумнівним стає сприйняття Русі IX–XIII ст. як простору постання міфічної «єдиної давньоруської народності». І лише з занепадом давньоруської державності у XIV–XV ст., на його переконання, від спільного кореня почали відмежовуватися «три різні східнослов’янські народності з притаманними їм особливостями мови, культури й побуту»²⁷³. При цьому для нього є абсолютно не важливим той факт, що дана теорія розроблялася адептами російської імперськості, щоб хоч якось прив’язати московитів до давньоруського політичного спадку і у такий спосіб «приватизувати» історію Русі, вкравши її у справжніх нащадків, яких репрезентував на початках переходу у модерність саме український етнос²⁷⁴.

Вчений, схоже, щиро переконаний у тому, що у Переяславі відбулося приєднання Гетьманщини «до Російської держави як автономного політичного утворення», що з «формального погляду» означало її інкорпорацію до складу Московського царства. А далі він заперечував сам собі, стверджуючи, «що

²⁷¹ Там же. С. 37.

²⁷² Флоря Б.Н. Русское государство... С. 10.

²⁷³ Флоря Н.Б. Древнерусские традиции... С. 152.

²⁷⁴ Щодра О. «Себе, тобто свій народ, називали Рос... їх король іменується хаканом...»: Руське посольство 838–839 років до Візантії та імперії франків – важлива віха міжнародного визнання Київської держави та початків формування Української державності // Княжа доба: історія і культура. 2018. Вип. 2. С. 9–12, 19–24.

Гетьманство і після Переяславської ради продовжувало існувати, як особливе політичне ціле, і визнання його формальної інкорпорації зовсім не вирішує питання про характер його відносин з Російською державою»²⁷⁵, чим фактично перекреслювалися слова про «автономію» цього політичного утворення.

Одночасно з поверненням в історіографічний простір концепції «возз'єднання» в російській україністиці зароджується і тенденція щодо витіснення з наукової лексики істориків термінів «Українська держава» чи «держави», які замінюються на дещо амбівалентний політонім «Гетьманщина». Зокрема, показовим у цьому відношенні можна вважати поставлене Л. Горизонтовим під час Круглого столу у квітні 2001 р. запитання: «Чи зустрічається в джерелах XVII ст. поняття “українці”»? На це, наприклад, Б. Флоря зауважив: «Термін “Україна” трапляється досить часто, але **“українці” взагалі не зустрічаються**»²⁷⁶. Власне, частиною науковців назва «Україна» починає сприйматися лише як географічне означення²⁷⁷ або як етнонім, «штучно культивованій в колах, охоплених малоросійською чи українською романтикою в середині XIX ст.»²⁷⁸. Поза тим, вже у 50–60-х роках XVII ст. дана дефініція «розпочала функціонувати як самодостатнє політичне поняття»²⁷⁹. А у 60-х – першій

²⁷⁵ Флоря Б.Н. Переяславская рада 1654 г. ... С. 6–7; Его же. Спорные проблемы... С. 36.

²⁷⁶ Восточные славяне в XVII-XVIII веках... С. 9, 13.

²⁷⁷ Флоря Б.Н. Переяславская рада 1654 г.... С. 5–36; Его же. Спорные проблемы... С. 36–40; Его же. Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. // Украина и соседние государства в XVII веке / Материалы международной конференции. Санкт-Петербург, 2004. С. 160–171.

²⁷⁸ Храпачевский Р. Русь, Малая Русь и Украина: история происхождения // Вестник Юго-Западной Руси. 2006. № 1. URL: <http://zargodinu.org.ua//page/172>.

²⁷⁹ Чухліб Т. Поняття «Україна», «Українний» та «Українська держава» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1659–1665 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2016. Вип 16. С. 42.

половині 70-х років вперше в історії України з'являється неологізм «Українська держава» й утверджується нова парадигма «Україна – Вітчизна наша»²⁸⁰. Загалом в джерелах знаходимо сотні згадок про похідні словотвори від назв «Україна» й «український»: «Україна» як політонім – самоназва утвореної держави, «українці», «український народ», «Україна – Вітчизна наша», «природні українські козаки», «звичай наш український», «кровні українські люди», «Українська держава», «українська земля» і т. д. (лише в анонімному історико-політичному трактаті «Пересторога України» (1669) цей політонім вжито 40 разів, тоді як «Мала Росія» – всього 1 раз; «українці» – 13 разів; «народ український» – 1 раз)²⁸¹.

²⁸⁰ Степанков В.[В]. «Вітчизна своя Україна»: зародження і утвердження української національної самоідентичності в середовищі політичної еліти у революційну добу XVII ст. (1648–1676) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2021. Т. 31. С. 125–130.

²⁸¹ Див.: Брехуненко В. Східна брама Європи... С. 80–82; Моця О. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи. Київ, 2009. С. 9–16, 184–189; Плохій С. Походження слов'янських націй... С. 350–371; Сас П.М. Витоки українського націотворення. Київ, 2010. С. 71–90, 131–199; Степанков В.В. Політична еліта України... С. 164–169; Степанков В.С. Українська революція XVII ст.: проблема термінології // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2015. Т. 22. С. 443–455; Чухліб Т. «Отчизна наша Україна», «природні українські діти», «українська земля»: патріотична лексика гетьмана Петра Дорошенка // Там само. Кам'янець-Подільський, 2016. Т. 26. До 80-річчя від дня народження Анатолія Копилова. С. 226–233; Його ж. Назва «Україна» та її функціонування у середині XVII ст. // Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.: У 2 кн. Київ, 2018. Кн. 2. С. 319–347; Його ж. Поняття «Україна» та «Українний» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1649–1659 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2015. Вип. 15. С. 13–41; Його ж. Поняття «Україна», «Українний» та «Українська держава»... С. 13–43;

Загалом запропонована російськими науковцями оцінка значимості прийнятої Переяславською радою ухвали має акумулятивний характер і відбиває загальний для сучасної історичної україністики Росії стан. Як стрижневі в ній виразно проступають ідеї, що рада «була подією, яка мала дуже значні історичні наслідки. Очевидною є велика роль цієї події в історичних долях Східної Європи. Переяславська рада 1654 р. виявилася, як стало зрозумілим уже в історичній перспективі, переломним моментом в процесі багаторічної боротьби Польско-Литовської держави з Росією за східнослов'янські землі» тощо. Водночас вона відіграла важливе значення в історії взаємовідносин України та Росії не лише на державному рівні, але й «між російським та українським суспільствами», «очевидна й видатна роль цієї події в історичних долях українського народу». Сформовані у Переяславі норми «відносин між Росією і Гетьманством... стали важливою складовою частиною наступних угод між Гетьманством і Російською державою, а це, своєю чергою, об'єктивно **сприяло збереженню одного й другої**». Нарешті, перебування Гетьманщини у складі Росії для історичної перспективи українського народу «варто розцінювати як **позитивне і важливе ... явище**»²⁸².

Разом з тим, наполягання на історичній тягlostі Російської імперії від історичної Русі сприяло утвердженню в історіографії постулату про те, що вже у XV–XVI ст. населення Росії

Його ж. Поняття «Україна», «Український», «отчизна», «народ» в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666–1672 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європ. Київ, 2017. Вип. 17: Ювілейний збірник на пошану д-ра іст. наук, проф. Валерія Степанкова. С. 41–79; Його ж. Словотворча революція Війська Запорозького: діахронно-семантичний аналіз понятійних конструкцій за словом «Україна» // Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси. Київ, 2018. С. 471–479.

²⁸² Флора Б.Н. Воссоединение Украины с Россией в оценке современников // Словянский альманах. Москва, 2005. С. 4–5; Его же. Переяславская рада 1654 г. ... С. 5, 35; Его же. Спорные проблемы... С. 36–40.

«сприймало свою політичну державу не як якусь нову державу, державу частини східних слов'ян, якою вона в дійсності була, а як історичного наступника Давньоруської держави, ту її частину, яка в силу сприятливих обставин зуміла зберегти політичну незалежність». Тож цілком логічно, що «при такому характері історичної самосвідомості суспільства поновлення Давньоруської держави, ліквідація політичних кордонів, що заважають об'єднанню колись єдиних, а нині роз'єднаних земель, мало сприйматися як завдання номер один, поставлене перед суспільством і політичною владою, яка перебуває на чолі цього суспільства. І це сприймалося, як найважливіше **національне** завдання, а не **імперське**, – як визволення інших давньоруських земель від іновірної й іногородної влади»²⁸³.

Зі сказаного вище логічно витікало і намагання відсунути час формування української ідентичності з доби Київської Русі (на сьогодні доведено, що українці як етнос з власною мовною візитівкою відомі вже з XI–XII ст. – на той час московитський етногенез лише починав зароджуватися на теренах Володимиро-Суздальського князівства) на початок революції 1648–1676 рр., зі ствердженням того факту, що цей «процес відбувався саме **на території козацької держави...**»²⁸⁴. Іншими словами, за її державними кордонами залишалася більша частина колишнього територіального масиву Русі, також населеного українцями, які, з подібної логіки, виводилися з процесів самоідентифікації.

Прикметною рисою новітньої російської історіографії є спроба, поза визнанням тієї очевидності, що політичні дії «московських правителів йшли під гаслом не об'єднання близьких між собою в етнічному відношенні земель, а повернення московським правителям, як потомкам Рюрика, їх спадкоємних прав на землі, котрі не знаходяться під їх владою», і «політика ця здійснювалася із застосуванням насильства»,

²⁸³ Флоря Б.Н. Спорные проблемы... С. 30–31.

²⁸⁴ Восточные славяне в XVII–XVIII веках... С. 9.

відвернути увагу від імперських апетитів Московії, які виразно почали проявлятися у XVI–XVII ст.²⁸⁵

Водночас впадає в очі свідоме чи ні неврахування науково-академічним середовищем такого важливого моменту, як зумовленої золотоординськими традиціями специфічності політичної системи Московії з винятково важливою роллю у функціонуванні суспільства і державних інституцій персони володаря, чого не спостерігалося у християнській та ісламській моделях монархічної влади. Як наслідок, акт прийняття під царський патронат Української держави де-юре оформлювався не за звичною формулою укладення договору двох сторін, коли сюзерен «також мав присягнути в тому, що буде захищати *privilegia et libertates* свого нового добровільного підданого»,²⁸⁶ а за іншою – проханням однієї сторони й одно-стороннім «пожалуванням» другої.

Зазначимо, що подібна панегірична тональність на тлі панівної в Росії щонайменше протягом останніх двадцяти – двадцяти п’яти років державної історичної політики майже не залишає шансів для висунення якихось альтернативних пояснювальних пропозицій. І все ж такі приклади є. Так, на тлі майже тотальної ідеологічної ангажованості сучасних російських фахівців з політичної історії України середини XVII–XVIII ст. певний контраст становлять публікації Т. Таїрової-Яковлевої. Принаймні рефреном її наукового доробку проступає заперечення «возз’єднавчої» парадигми, декларування Переяславської ради як вимушеного кроку з боку Б. Хмельницького і генеральної старшини в умовах катастрофічного воєнно-політичного концентрування силових потоків навколо Української держави, визнання договірної характеру Переяславського акту, а також акцентування уваги на істотних (а у чомусь й антагоністичних) відмінностях у поглядах обох сторін на сутнісний зміст «підданства» України під

²⁸⁵ Флоря Б.Н. Спорные проблемы... С. 30-31.

²⁸⁶ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648v1714 pp. Вид. 2-е, допр. Київ, 2005. С. 72.

царський скіпетр²⁸⁷. Засновуючись на запропонованих В. Трепавловим критеріях щодо юридичного визнання фактичності / номінальності входження приєднаних територій до складу Московії, вона доходить висновку, що «реально територія Лівобережної України увійшла до складу Російської держави лише наприкінці XVIII ст., після ліквідації гетьманського правління й адміністративно-судових структур Українського гетьманства. До цього Україна підпорядковувалася центральній владі лише номінально, мала найширшу автономію, власні адміністративну й судову системи, власне законодавство і навіть митницю й митні збори»²⁸⁸.

На цій підставі не важко зробити висновок, що договір зовсім не передбачав входження «Малої Росії» до складу «Великоросії», а це апріорі знімає спекулятивне питання щодо встановлюваних ним меж української автономії. Відповідно не більше ніж маніпулятивними є поширювані в російській історіографії твердження, нібито українська політична еліта вважала, що «у складі Росії Гетьманство мало б бути таким самим автономним політичним утворенням, яким воно було у складі Речі Посполитої»²⁸⁹, або ж що «автономія України була дуже обмеженою»²⁹⁰.

Загалом правова невизначеність форми договірних відносин України й Московії породила, як неодноразово згадувалося

²⁸⁷ Таїрова-Яковлева Т. Богдан Зиновій Хмельницький // Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність. Київ, 2015. С. 88–108; Еє же. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // Россия – Украина: история взаимоотношений. С. 51–57; Еє же. Инкорпорация... С. 10–180; Еє же. Представление украинской казацкой элиты о подданстве русскому царю // Славяноведение. 2013. № 2. С. 34–40; Еє же. Проблемы взаимоотношений Украины и России 1654–1667 гг. // Белоруссия и Украина: история и культура. Москва, 2003. С. 41–48.

²⁸⁸ Таїрова-Яковлева Т. Инкорпорация... С. 31–33.

²⁸⁹ Флоря Б.Н. Переяславская рада 1654 г.... С. 21.

²⁹⁰ Флоря Б.Н. Спорные проблемы... С. 38.

в історіографії, розмаїття оціночних характеристик, що варіюються від інкорпорації й автономії до унії, протекторату й васалітету. Особисто нам імпонує позиція тих науковців, на думку яких, договір за своїми формально-правовими ознаками передбачав встановлення де-юре відносин протекторства, а де-факто перетворював Україну на **номінальний протекторат**. Адже і після його укладення гетьман презентував себе незалежним володарем як в аспектах внутрішньої, так і зовнішньої політики. Це підтверджують й деякі російські науковці. Так, наприклад, Л. Заборовський підкреслював, що в останні роки життя Б. Хмельницького «гетьманат був практично, з певними обмеженнями, незалежним, зокрема, його керівники вели достатньо самостійну зовнішню політику, яка з 1656 р., як відомо, увійшла у протиріччя з курсом царського уряду»²⁹¹. Погоджуються з ним К. Кочегаров та Є. Ричаловський: «Хмельницький проводив фактично незалежну політику, яка йшла врозріз з курсом верховної влади, російський суверенітет над Малою Росією був скоріше формальним»²⁹². На багатовекторності геополітичного курсу українського гетьмана наполягає і С. Жильцов²⁹³.

В цілому сформований в новітній російській історіографії концепт Переяслава визначив (в межах допущення певних модифікацій) загальну магістраль інтерпретаційних можливостей для сучасного покоління російських істориків і політологів, що простежується не лише в спеціально присвячених Переяславській раді 1654 р. працях, а й на сторінках видань іншого жанрового спрямування. Зокрема, у передмові до виданого у 2017 р. листування вищих українських посадовців

²⁹¹ Заборовский Л. Переяславская рада...

²⁹² Кочегаров К.А., Рычаловский Е.Е. Россия и Украина в 1654–1657 годах. С. 48.

²⁹³ Жильцов С.С. История становления украинского государства (до распада СССР) // Проблемы постсоветского пространства. 2018. № 5 (3). С. 312.

з російськими політичними центрами стверджується, що «переславський акт мав максимально можливу в умовах раннього Нового часу легітимність, користувався підтримкою значної частини населення, **мав в очах суспільства історичне обґрунтування – єдність Давньої Русі**»²⁹⁴, тобто знову ж таки реанімується добре відома концепція «трьох братніх народів».

Оновлений варіант пропагованих свого часу «Тезами ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією» теоретичних постулатів²⁹⁵ демонструє низка тематичних розробок. Так, на думку М. Олейника, «входження України до складу багатонаціональної Росії **по суті врятувало український етнос від винищення і його зникнення й створило необхідні умови для об'єднання українців у складі єдиної держави...**». І далі: «Частіше за все говорять про возз'єднання України з Росією, про приєднання України до Росії чи про входження України до складу Російської держави. На наш погляд, кожний з цих термінів відбиває якусь одну сторону даного процесу, якусь одну точку зору, однак не має універсального значення. “Возз'єднання” означає подолання історичного роз'єднання двох братніх східнослов'янських народів, які століттями перебували в межах різних держав. Терміни “приєднання” і “входження” більшою мірою підкреслюють політичні аспекти проблеми, тобто особливості включення частини України (Дніпровське Лівобережжя і Київ) до складу Російської держави»²⁹⁶. Ще далі щодо абсолютизації Переяслава 1654 р.

²⁹⁴ Кочегаров К.А., Рычаловский Е.Е. Россия и Украина в 1654–1657 годах // Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом, 1654–1764 гг.: Сборник документов. Москва, 2017. Т. 1. С. 42–44.

²⁹⁵ Тези ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). Київ, 1954. С. 3–5, 7–11.

²⁹⁶ Олейник Н.Н. Переяславская рада 1654 года: современное политико-правовое исследование // *Via in tempore. История. Политология*. 2013. № 22 (165). Т. 28. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pereyaslavskaya-rada-1654-goda-sovremennoe-politiko-pravovoe-issledovanie>

пішла Т. Чернікова, яка неприховано назвала політичний розкол України по Дніпру та надбання Москвою її лівобережної частини з Києвом «найвищим зовнішньополітичним досягненням Росії XVII століття»²⁹⁷.

В. Кутепов і С. Рыбаков, відстоюючи «безсумнівний», з їх погляду, концепт возз'єднання «Східної України з Росією», піддали нищівній критиці наукові здобутки українських «національно мислячих» / «націоналістично налаштованих» істориків, насамперед, за те, що вони розвінчали імперський «возз'єднаний» міф, аргументовано довівши його штучно сконструйований характер. При цьому російські автори не приховують свого обурення тим фактом, що «в сучасних підручниках української історії розтиражована теза про те, що гетьман Богдан Хмельницький своєю метою ставив не об'єднання України з Росією, а **“будівництво незалежної української держави”**, й до російського царя звертався лише за воєнною допомогою»²⁹⁸.

Натомість у працях М. Жеребкіна уже відверто проводиться путінська ідея про етнічну єдність українців і росіян. На його переконання, з 1991 р. Українська держава створювалася **«на русофобській ідеології, на принципах антиросійськості. Росія же у відповідь всі ці роки продовжувала стверджувати: українці й росіяни – один народ, єдність якого періодично розривалася... але потім знову наступали часи спільного проживання народів-братів в одній сім'ї»**²⁹⁹. Переяславський акт для автора – це приєднання українського територіального спадку Русі до Московської держави чи входження до її складу,

²⁹⁷ Чернікова Т.В. Процесс европеизации в России во второй половине XV–XVII вв.: Дисс. ... докт. ист. наук. Москва, 2014. С. 399.

²⁹⁸ Кутепов В.А., Рыбаков С.В. Чего добивался гетман Хмельницький? // Омский научный вестник. 2015. № 3 (139). С. 20–23.

²⁹⁹ Жеребкин М.В. Логика намерений и логика обстоятельств в действиях гетмана Богдана Хмельницкого // Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. 2018. № 2 (46). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/logika-namereniy-i-logika-obstoyatelstv-v-deystviyah-getmana-bogdana-hmel'nitskogo>

об'єднання з Москвою, возз'єднання «єдиного, однак розділеного колись народу» тощо. Він стверджує: «На Переяславській раді було прийнято **рішення повернутися до лона колись єдиної руської держави**», а відтак вважає абсолютно непринятною поведінку української політичної еліти, спрямовану (як це доводять сучасні українські науковці) на обстоювання українських національно-державних інтересів: «зберегти максимальну автономію», «відродити давньоукраїнську державність» тощо.

«Як можна було прагнути зберегти чи відродити те, **чого ані на момент подій, що описуються, ані тим більше в давні часи не було і близько**», – висловлює своє здивування автор. І пробує екстраполювати відомий історіографічний релікт на сучасність: «По прощесті 365 років з часу Переяславської ради сучасні українські гетьмани і старшини **наси́льницьки вивирають давньоруські території з єдиного руського світу, ділять церкву, свідомо знищуючи вікову духовну спорідненість двох братніх народів**»³⁰⁰.

А заодно і реанімувати у сучасному російському історіографічному просторі теорію «зрадництва», опублікувавши 2018 року статтю «Измены украинских гетманов: цели и смыслы», де повторив відомий з 1723 р. постулат імператора Петра I³⁰¹. На переконання автора, кожен з українських гетьманів середини – другої половини XVII ст., «приймаючи символи влади булаву и бунчук, клявсья у вірності московському царю і тут же зраджував йому самим безсоромним чином»³⁰².

В чому ж автор вбачає цю «зрадливість» очільників Української держави? Відповідь криється у його відсилці до опису

³⁰⁰ Там же.

³⁰¹ Цит. за: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Киев, 1993. С. 430.

³⁰² Жеребкин М.В. Измены украинских гетманов: цели и смыслы // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. 2018. № 5–1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/izmntny-ukrainskih-getmanov-tseli-smysly>

М. Костомаровим настроїв, що панували серед українців під час складання присяги на вірність царю: «Народ присягав без супротиву... Що стосується козацької старшини й приставших до козаків руських шляхтичів, то вони загалом, згнітивши серце, **лише з крайньої нужди віддавалися під владу московського государя; в їх голові склався ідеал незалежної держави з Малоросії**»³⁰³. Отже, для М. Жеребкіна головною ознакою зради слугує відданість справі обстоювання українських інтересів від експансіоністських зазіхань Московії. Тож до категорії зрадників автор, довго не роздумуючи, відносить ледь не всю правлячу верхівку Українського Гетьманату, починаючи від Б. Хмельницького (мав «приховані бажання за сприятливих обставин розірвати рішення Переяславської ради й вийти з російського підданства») ³⁰⁴. Дуже показовим щодо цього став фінальний акорд його праці. «Зробимо висновки, – резюмував автор. – Перший. Переяславська рада мала величезне значення в долі росіян і українців. За всієї заідеологізованості події в радянський період про возз'єднання двох братніх народів по суті відбулося саме це: після чотирьох століть розриву єдиного народу, як наслідку татаро-монгольського нашестя на Русь, почалося його об'єднання.

По-друге, возз'єднання двох частин єдиного народу відбувалося дуже складно, через громадянську війну в самій Малоросії і війну козаків з Росією. Пояснення цього криється в позиціях українських гетьманів, які були виховані, отримали освіту у ворожій Росії Речі Посполитій і тому тяжіли більше до Польщі, а не до Москви...

По-третє, саме прагнення простого народу до союзу з Росією в кінцевому рахунку не дозволили гетьманам в середині XVII століття **реалізувати свої цілі, сенсом яких було створення самостійної козацької держави і протидії Москві в**

³⁰³ Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. Киев, 1989. С. 395.

³⁰⁴ Жеребкин М.В. Измены украинских гетманов...

опорі на Польщу, Швецію, Туреччину – кого завгодно, хто намагався **обмежити зростання і зміцнення Московського царства**»³⁰⁵.

Тож загальний стан новітніх дослідницьких практик в Російській Федерації в зрізі висвітлення одного з найважливіших аспектів українсько-російських відносин ранньомодерної доби однозначно засвідчує, що для абсолютної більшості фахівців з цієї проблематики визначальним у їхній науковій роботі став не пріоритет сумлінності науковця, а фактор одержавлення і політизації академічної сфери. Відповідно, теоретико-методологічним підґрунтям їхніх праць слугує, як і в 50–80-х роках ХХ ст., доктрина «возз'єднання України з Росією», яка поступово набуває іншого смислового навантаження. Так, якщо у згадуваній ідеологічній методичці радянської доби російський, український та білоруський народи трактувалися окремими й рівноправними, що утворилися «з єдиної давньоруської народності», а Переяславська ухвала – «возз'єднанням України з Росією»³⁰⁶, то у другому десятиріччі ХХІ ст. остаточно розмивається будь-яка суб'єктність Гетьманату, на тлі чого починає утверджуватися концепт «возз'єднання» у Переяславі не двох народів, а окремих частин єдиного російського народу. Для доведення цього застосовуються навіть можливості археографії, що підтверджує вихід друком документального фоліанту обсягом у 50 друкованих аркушів під назвою «Об историческом единстве русских и украинцев» (М., 2023), який, поза всяким сумнівом, розрахований передусім саме на споживацький сегмент російського суспільства з метою виправдання в його очах обраного державою геополітичного курсу. Водночас його поява є переконливим підтвердженням справедливості висновку М. Сванідзе про те, що сучасна російська «державна влада у своєму намаганні використовувати історію у власних політичних

³⁰⁵ Там же.

³⁰⁶ Тези ЦК КПРС про 300-річчя... С. 3–4, 6–11.

інтересах налаштована інтерпретувати її і пропонувати населенню як завгодно. Не переймаючись ані мораллю, ані відповідністю реальності»³⁰⁷, препаруючи у довільний спосіб навіть національний джерельний фонд. По суті, створено прецедент світового масштабу, коли місце фахової археографічної передмови заступають політичні заяви кремлівського диктатора. Більше того – йому ж надається пріоритет так званого «наукового» коментаря до тенденційно підібраних джерельних виїмок.

Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо, що плюралізм парадигмальних підходів, який плідно позначився на появі низки цікавих новаційних студій в галузі теорії й методології історичної науки, в сферах дослідження соціальної, інтелектуальної історії, вписання російського національного макронаративу в глобалізаційні виклики сьогодення тощо, майже не знайшов своїх виявів при створенні сучасної російської візії українського історичного процесу. Домінантою тут, як і на попередньому історіографічному етапі, продовжує залишатися певна ідеологічна заангажованість. Її присутність в соціогуманітарному просторі ХХІ ст. російська дослідниця Г. Зверева, зокрема, схильна пояснити поєднанням в новій історіософії «елементів месіансько-ідеалістичного дискурсу» про специфіку історичного покликання Росії «з національно-державницьким, ідейно-політичним (у тому числі – геополітичним) дискурсом», пов'язаністю «нової “історіософії” з “русь-ким проектом” федеральної влади»³⁰⁸. Цей процес, на її думку, супроводжується «включенням в практику дослідницької праці процедур повсякденного мис-

³⁰⁷ Николай Сванидзе: «У нас история, по традиции, мифологична» [Интервью]. URL: <http://www.rosskiivopros.com/index.php?page=one&csl=62>

³⁰⁸ Зверева Г. «Присвоение прошлого» в постсоветской историософии России (Дискурсный анализ публикаций последних лет) // НЛО. 2003. № 59.

лення, введенням в професійний історичний дискурс архаїчних ідей-образів і концептів з колективної пам'яті». Науковець зауважує, що «укоріненість у пострадянській повсякденній свідомості політизованих образів, штампів-ідеологем з літератури і засобів масової комунікації вимагала від істориків обережності у поновленні лексику»³⁰⁹.

Не можна скидати з рахунку і того факту, що опинившись після 1991 р., як і інші країни пострадянського простору, перед необхідністю представлення власного національного історичного проєкту, російська історична думка не стільки апелювала до скрупульозного новопрочитання історичних джерел, скільки почала відпрацьовувати ідею правонаступництва сучасної Російської держави в тріаді «Московська Русь – Російська імперія – СРСР»³¹⁰. Зрозуміло, що в такому контексті перестає сприйматися алогізм введення в академічний обіг, наприклад, концептів суперетнічності, спільної російської душі, загальноросійського національного характеру. При цьому остання дефініція починає означувати «спільні риси психології всіх росіян, тобто громадян Росії, або, більш широко, тих людей, чії долі в кількох поколіннях виявилися пов'язаними з Росією так, що вони набули характерно російських психологічних рис»³¹¹.

³⁰⁹ Там же.

³¹⁰ Див., наприклад: Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта: В 3 т. Москва, 1991; Дугин А.В. Эволюция национальной идеи Руси (России) // Отечественные записки. 2002. № 3 (4); Ерасов Б.С. Выбор России в евразийском пространстве // Цивилизации и Культуры. Вып. 1. Москва, 1994; Кантор В.К. «...Есть европейская держава»: Россия: трудный путь к цивилизации: Историософские очерки. Москва, 1997; Можайскова И.В. Духовный образ русской цивилизации и судьба России (Опыт метаисторического исследования): В 4 ч. Москва, 2002; Троицкий Е.С. О русской идее: Очерк теории возрождения нации. Москва, 2004; Чубайс И.Б. От Русской идеи к идее Новой России. Москва, 1996; Яковенко И.Г. Российское государство: национальные интересы, границы, перспективы. Новосибирск, 1999 та ін.

³¹¹ Шаповалов В. Россияведение: Учебное пособие для вузов. Москва, 2001. С. 41.

Діаметральний оціночний спектр щодо ранньонового періоду української історії та проблематики тогочасних українсько-російських відносин пропонує українська соціогуманітаристика. Як відомо, в українському історіографічному просторі тема Переяслава цілком закономірно вже незабаром по самій події стала важливою складовою практик осмислення національної історії раннього нового часу. Започаткувавшись в козацькому літописанні XVII–XVIII ст., вона посіла чільне місце в компілятивних синтезах українських інтелектуалів-романтиків, увійшла в науковий доробок кількох поколінь фахових істориків, які репрезентували різні наукові школи і напрями. Зокрема, з різною мірою деталізації події 1654 р. висвітлено в працях М. Владимирського-Буданова, М. Драгоманова, М. Грушевського, М. Слабченка, О. Попова, В. Липинського, М. Костомарова, Р. Лашенка, А. Яковліва, В. Гарасимчука, М. Петровського, О. Оглоблина, І. Каманіна, І. Крип'якевича, В. Юркевича, І. Борщака, Д. Дорошенка, С. Іваницького, Я. Дашкевича, М. Брайчевського, О. Апанович, Б. Галайчука.

Вагомий внесок в конструкцію новітнього образу Переяслава зробили В. Брехуненко, В. Горобець, В. Кравченко, Ю. Мицик, С. Плохій, В. Сергійчук, Я. Федорук, Т. Чухліб, О. Ясь та інші українські вчені, яким випало працювати вже у незалежній Україні.

Загалом українська історіографія 90-х років XX – початку XXI ст., на основі критичного аналізу наукового спадку попередніх поколінь фахівців та перепрочитання й переосмислення джерельної інформації, спромоглася розробити власну, відмінну від російської і польської, концепцію причин Переяславської ради, її перебігу, наслідків й оцінки ролі в українській історії. На жаль, у другому десятиріччі XXI ст. інтерес до цієї проблеми з різних причин помітно зменшився, хоча багато її аспектів продовжують залишатися гостро актуальними з огляду, насамперед, на потребу розвінчання сучасної міфотворчості російських науковців та ідеологів путінізму.

Основну схему українського історіографічного доробку та авторські візії подій 1654 р. відбито низкою ґрунтовних наукових праць, зупинятися на яких детально тут, мабуть, не варто, оскільки вони є добре відомими читацькому загалу, а тим більше – у вузькому фаховому колі³¹². Тож акцентуємо

³¹² Апанович О. Українсько-російський договір... ; Брехуненко В. Московська експансія... С. 282–321; Його ж. Східна брама Європи... С. 143–147; Горобець В. Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). С. 747–763; Його ж. Переяславсько-Московський договір: причини і наслідки. Історіографічні традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). Київ, 1995. С. 14–27; Його ж. Переяславсько-московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького (До 100-річчя від дня народження великого гетьмана) Збірник наукових праць. Київ, 1995. С. 73–94; Гуржій О.І. Переяславська угода 1654 р. та її наслідки у сприйнятті сучасників-українців // Українсько-російський договір... С. 50–52; Дашкевич Я. Переяслав 1654: дискусійні проблеми // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 9–10. Харків, 2009. С. 23–31; Кравченко В. Концепції Переяслава... С. 463–523; Матях В. Українсько-російські відносини в історіографічних концепціях... С. 499–522; Мицик Ю. Джерелознавчі студії... С. 523–565; Переяславська рада як перша спроба Москви нав'язати «русский мир». Розмова з істориком Ярославом Федоруком // ZAXID.NET. Інститут просвіти. 6 квітня 2019. URL: https://офлайн/zaxid.net/Pereyaslavska_rada_yak_persha_sproba_moskvi_navyazati_russkiy_mir; Плохій С. Тіні Переяслава: російсько-українські історичні дискусії у після радянський час // Україна – Росія: діалог історіографій / Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ; Чернігів, 2007. С. 51–68; Сергійчук В. Переяславська рада – трагедія України і програш Європи. Київ, 2003; Смолій В.А. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до вивчення проблеми // Українсько-російський договір 1654 р. ... С. 3–5; Степанков В. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки... С. 85–127; 325 років Переяс-

лише найважливіші положення теоретичного характеру про Переяслав та його наслідки, які закладають підґрунтя подальшого студіювання проблеми, а водночас наповнюють новим змістом сам концепт переяславського акту.

Свого часу Я. Дашкевич, окресливши дискусійні проблеми Переяслава 1654 р., конверсійно висловився щодо нього, назвавши «ганебним символом добровільного підданства України жорстокому, кривавому і лицемірному ворогові», втім, додавши при цьому, що традицію «поклонитися таким символам» пора залишити в минулому³¹³. Сьогодні з впевненістю можна говорити про те, що в розпорядженні вітчизняних фахівців є достатньо джерельної аргументації для того, щоб розвінчати штучно сконструйовану в умовах демонізації переяславського міфу ідеологему про добровільний характер визнання українським суспільством своєї залежності від московського політичного центру.

Загалом на сьогодні в Україні запропоновано кілька методологічних підходів до з'ясування сутності переяславських подій та укладення договору 1654 р., що уможливує конструктивний науковий діалог в царині дискусійної проблематики, до якої належать, зокрема, і питання наявності істотних відмінностей у поглядах української і російської сторін на сутнісний зміст акту протекторства та характер передбачуваного ним правового статусу України у відносинах з Москвою як протегуючою стороною, ролі православного чинника у зробленому українцями виборі, вимушеності саме такого вибору тією обставиною, що постале на центрально-східному європейському ареалі нове національне державне утворення

лавської ради: підкорення, але жодним чином не возз'єднання: розмова в ефірі «Радіо Донбас» докт. іст. наук Віталія Щербака та редакц. відділу історії газети День» Ігоря Сюдюкова. 12 січня 2019 р. URL: <https://Офлайн/www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29706336.html>; Ясь О. Образи Переяслава... С. 524–604.

³¹³ Дашкевич Я. Переяслав 1654: дискусійні проблеми... С. 31.

одразу опинилося в центрі зіткнення різновекторних геополітичних інтересів.

Без сумніву, найбільшим досягненням в полі студіювання переяславської проблематики і дотичного до неї тематичного спектру слід вважати доведення того факту, що зорієнтованість уряду Б. Хмельницького на російський вектор у планах гарантованого забезпечення воєнно-політичної підтримки з боку сильного міжнародного партнера-протектора зовсім не означала для України безальтернативності вибору. На тлі неприязного – якщо не сказати більше – ставлення до принесення присяги на вірність цареві серед частини її населення гетьман і старшини вимушено, під тиском критично складних обставин, зважилися на прийняття московського протекторства, однак при цьому однозначно легітимними для них відносини ставали лише на підставі договірною засвідчення стороною-протектором і стороною-протекторатом (відповідні документи було вироблено в ході подальшого двостороннього переговорного процесу).

Разом з тим, на частину істориків продовжують справляти вплив повторювані у різних комбінаціях рудименти пропонованих на попередніх історіографічних етапах ідей, суджень і гіпотез, що, накладаючись на постмодерністські оціночні модифікації, деформують їх спектр уявлень як про сам переяславський акт, так і супровідні йому події найближчого і віддаленого наслідкового значення. Сюди ж додається і відсутність новітнього комплексного дослідження переяславської оказії та пов'язаного з нею договору, а водночас унікальності феномена їх трансформації через свідомісну перспективу, сформованого у суспільстві не однією генерацією науковців, політиків, публіцистів, майстрів мистецьких жанрів. Тож проблематика Переяслава, попри численність присвяченої їй висвітленню наукової продукції, створеної протягом тривалого історіографічного часу, і сьогодні продовжує зберігати значний евристичний потенціал – можливо, не стільки в частині подієвої деталізації, скільки в аспектах концептуалізації спро-

вокованих 1654 роком трансформацій державотворчого і геополітичного характеру.

Наповнення концепту Переяслава 1654 р. новим змістом, насамперед, потребує концентрації уваги на інформаційному ресурсі наявної джерельної бази. Перехресне співставлення джерельних свідчень дає можливість виділити кілька важливих для пропозиції неупередженої інтерпретаційної моделі моментів, що, як правило, майже не враховувалися в дослідженнях попереднього часу.

Мабуть, можна нарахувати десятки різноманітних джерел, які фіксують прохання і клопотання української влади (починаючи з 1649 й до кінця 1653 рр.) до православного царя щодо прийняття Війська Запорозького під його патронат. Поверхове ознайомлення з ними навіть у неупередженого дослідника, якщо він далекий від розуміння особливостей тогочасної міжнародної політики і загального розкладу геополітичних сил в центральньо-східноєвропейському регіоні, неминуче сформує оманливе уявлення про домінування цієї ідеї в тогочасному політичному просторі Української держави. Саме подібний інформаційний пласт, якщо його розглядати поза загальним контекстом зовнішньополітичної діяльності уряду Б. Хмельницького, слугував і слугує нині джерельним резервуаром для різноманітних ідеологічних маніпуляцій з метою конструювання опіній про цього українського гетьмана як промотора ідей «возз'єднання» України з Росією, «братніх народів» та їх «об'єднання» спільним державним організмом. Якби ж науковці глибше ознайомилися хоча б з документацією його зовнішньополітичного відомства, не кажучи вже про інший масив джерел, то зробили б для себе відкриття, що гетьман так само, як і у зверненнях до царя, фактично одночасно прохав й клопотався про воєнно-політичний захист з боку султана чи трансильванського князя, аналогічно запевняючи їх у відданості. Тому немає жодних підстав стверджувати про безальтернативність орієнтації Б. Хмельницького на прийняття царського протегування.

В українській історіографії висловлювалися думки, що Московія фактично від самого початку Української національної революції почала виношувати імперські плани відторгнення від Варшави українських територій, а зволікала з їх реалізацією, сподіваючись на те, що Україна й Річ Посполита взаємно виснажать одна одну, через що легше буде підкорити їх собі. В ідеалі це дійсно відповідало амбіціям Москви, яка стратегічним завданням для себе визначила включення до складу імперії усіх давньоруських земель, щоб у такий спосіб набути «легітимну спадщину» Володимира Великого. Проте в реаліях середини XVII ст. її урядові кола явно намагалися уникнути прямого воєнного протистояння з Річчю Посполитою й не наважувалися розірвати Поляновський мир 1634 р. І лише загрозлива для Москви перспектива переходу України під султанський протекторат спонукала Земський собор 11 жовтня 1653 р. погодитися на прийняття Війська Запорозького під царську «високу руку».

Порівняльний аналіз першоджерела звіту В. Бутурліна цареві від 21 січня з його «Статейним списком» не лише дає змогу зробити низку фактологічних уточнень, на що вже зверталося увагу, а й з дещо інших ракурсів оцінити зміст промови Б. Хмельницького. Так, гетьман наголошує на особливій цінності збереження «імені Руського», що для нього є збірним поняттям всього населення Української держави, а не лише православної церкви. Це, вочевидь, коригує зроблене на підставі опрацювання одного лише «Статейного списку» припущення, нібито у гетьманській промові однозначно наголошувалося на єдиності українського й московського православ'я, що й стало визначальним у прийнятті рішення про царську протекцію. Насправді ж йдеться про міф, породжений переінакшенням змісту першоджерела – свідомим чи механічним. Українська сторона, на відміну від московської, бачила у переяславському акті не «знак безумовного і виняткового упідглення Москві», а лише визнання верховної влади монарха як опікуна на умовах збереження суб'єктності своєї держави та

її владної системи. Саме тому гетьман і старшини наполегливо домагалися від В. Бутурліна присяги від царського імені на дотримання умов, на яких Військо Запорозьке погоджувалося прийняти його як протектора. І лише усвідомлення критичності ситуації, що складалася навколо Української держави, примусило їх, попри незгоду рядового козацтва, піти на цей крок.

Тож якщо в сучасній російській історіографії концепт Переяслава 1654 р. слугує методологічним підґрунтям і «російського світу», і «путінізму» – сучасної імперіалістичної ідеології Російської Федерації, очільник якої, взявши на озброєння ідеологему «великої російської нації» – «триєдиного народу, що складається з великоросів, малоросів і білорусів», безальтернативно виключає самотність українського народу («росіяни й українці – один народ, єдине ціле») та його право на існування у власній незалежній державі («сучасна Україна – всеціло і повністю дітище радянської епохи. Ми знаємо і пам'ятаємо, що значною мірою вона створювалася за рахунок історичної Росії... Росія фактично була пограбованою»)³¹⁴, то пропонована в українському історіографічному просторі його концептуалізація є діаметрально протилежною.

З наукового доробку українських істориків напрошується однозначний висновок про те, що фактично на переговорній платформі Переяслава у 1654 р. відбувся перший геополітичний двобій локалізованої європейським південним сходом України, яка ментально тяжіла до європейських цивілізаційних

³¹⁴ Путин В.В. Об историческом единстве русских и украинцев: URL: <https://petition.president.gov.ua/petition//120366>. Пізніше ці положення були розвинуті ним напередодні та в день повномасштабного вторгнення в Україну. Див: Обращение Президента Российской Федерации В.В. Путина от 21 февраля 2022 г. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/67828>; Обращение Президента Российской Федерации В.В. Путина от 24 февраля 2022 г. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/67843>.

зразків і політична система якої вибудовувалася на демократичних цінностях звияги запорозького козацтва, з ґрунтованою на концепції самодержавства як продукту вищого одкровення та в практичній площині зорієнтованою на зразки східної деспотії Московією, яка від самих початків свого долучення до великої геополітичної гри наполегливо впроваджувала у суспільний простір «демонстративне підкреслення ... цивілізаційної оригінальності та протиставлення з Європейським світом»³¹⁵.

³¹⁵ Бульвінський А.Г. Сприйняття Московської держави в Європі у XV–XVII ст. // Тенденції міжнародних відносин та проблеми європейської безпеки: Збірник наукових праць. Київ, 2019. С. 231.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Апанович О. 84, 98, 133
Бабулін І. 53, 116
Барабаш Я. 64
Бісмарк О. фон 10
Богданов Г. 32, 33, 59
Богданович-Зарудний С. 22, 86
Борщак І. 133
Брайчевський М. 71, 133
Бредіхін М. 27
Брехуненко В. 15, 30, 36, 84, 133
Бурляй К. 23
Бутурлін В. 28, 29, 30, 34, 42-44, 49, 54-56, 60-62, 64, 67, 69, 70, 75-78, 80, 81, 84, 87, 95, 138
Вешняк Ф. 17
Виговський І. 24, 25, 27, 29, 33, 39, 43-45, 49, 64, 80, 104, 105
Вікторов Ю. 116
Владимирський-Буданов М. 133
Владислав IV 11
Володимир Великий 45, 138
Гаврііл 32
Галайчук Б. 133
Гапоненко Р. 103
Гарасимчук В. 133
Головін П. 95
Горизонтов Л. 119
Горобець В. 133
Грушевський М. 26, 28, 47, 48, 78, 81, 82, 84, 88, 91, 93, 96, 97, 133
Гуржій О. 84
Дашкевич Я. 133, 135
Дорошенко Д. 133
Дорошенко П. 66
Драгоманов М. 133
Єльцин Б. 109
Жданович А. 18, 24
Жеребкін М. 127, 129
Жильцов С. 125
Заборовський Л. 43, 115, 125
Зверева Г. 131
Золотаренко І. 100
Іван III 37
Іваницький С. 52, 133
Іванов А. 95
Іванов Д. 109
Іосаф 21
Іскра І. 21
Іслам-Гірей 27

Каманін І. 133
Капуста Л. 78-80
Карл Х 104
Карпов Г. 97
Кисіль А. 12, 46
Кісельов М. 53
Косов С. 85
Костомаров М. 129, 133
Костянтинов М. 85
Котошихін Г. 56
Кочегаров К. 53, 125
Кравченко В. 133
Крип'якевич І. 84, 133
Кутепов В. 127

Лазарев Я. 53
Лащенко Р. 133
Лизогуб В. 5
Липинський В. 13, 133
Лисяк-Рудницькай І. 10
Ліхарьов Я. 22
Ломоносов М. 107
Лукін П. 40

Магмет-ага 24
Мазепа І. 114
Матвеев А. 22, 25, 104
Мегмед IV 18, 19, 24
Мицик Ю. 84, 133
Мужиловський С. 14-16, 23, 57
Немирич Ю. 65, 66
Неронов Г. 59

Оглоблин О. 133
Олексій Михайлович 11, 14,
15, 20-22, 44, 45, 50, 56, 60-64,
75-77, 83, 86, 87, 90, 94, 97,
100, 104
Олейник М. 126
Осман-ага 18

Павша С. 84-86
Паїсій 14, 15
Петро І 128
Петровський М. 11, 133
Плещеев М. 12
Плохій С. 30, 52, 60, 62, 133
Попов О. 133
Порошин Ф. 104
Пушкар М. 64

Радзивілл Я. 84
Райзман В. 5
Ракоці Дьєрдь І 13
Ракоці С. 13
Репнін-Оболенський Б. 23
Рибаков С. 127
Ричаловський Є. 125
Рюрик 122

Самойлович І. 112
Санін Г. 114
Сатановський А. 62
Сахнович (Лесницький) Г. 68
Сванідзе М. 130

Сергійчук В. 133
Скуратов П. 64
Слабченко М. 133
Славинецький Є. 62
Софонович Ф. 62
Стрешнев Р. 27
Суличич М. 31, 32
Суханов А. 60

Таїрова-Яковлева Т. 33, 79, 98, 123
Тетеря П. 44, 67-69, 86
Тишкевич К. 101
Трепавлов В. 40, 124
Трубецький О. 12, 95

Унковський Г. 16, 46

Федорук Я. 133
Флоря Б. 110, 116, 118, 119, 127
Фомін І. 22, 25

Хітрово Б. 104
Хмельницький Б. 6, 10-14, 16-25, 27-29, 31-33, 38, 39, 41, 43-47, 49, 51, 54, 55, 57-64, 67, 69, 70, 72, 73, 76-81, 83-87, 92, 95-104, 114, 123, 125, 129, 135, 137, 138
Хмельницький Т. 44
Ходирев Г. 109

Чернікова Т. 127
Чухліб Т. 133

Шебеші Ф. 64
Шевченко Ф. 79
Шереметев В. 101

Юркевич В. 133

Яковенко Н. 41, 58
Яковлів А. 75, 87, 88, 93, 96-98, 133
Ясь О. 133

Наукове видання

В. Смолій, В. Степанков

**Ідея протекторства в геополітичній доктрині Богдана Хмельницького та переяславський проєкт 1654 року:
Тематичні нариси.**

Комп'ютерна верстка – *Леонід Мигаль*

Підписано до друку 30.10.2023 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 6,58. Обл.-вид. арк. 8,37.

Наклад 300 прим. Зам. 23. 2023 р.

Редакційно-видавничий відділ
Інституту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.